

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ЖОГОРКУ ЖАНА ОРТО АТАЙЫН БИЛИМ БЕРҮҮ МИНИСТРЛИГИ
АНДИЖАН МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

ФИЛОЛОГИЯ КАФЕДРАСЫ

БҮТҮРҮҮ ДИПЛОМДУК ИШИ

Тема: Тамсил жана анын адабий жанр катары өзгөчөлүктөрү

Аткарган: Узакова Шахноза

Илмий жетекчи: Сулайманова Мехринса

АНДИЖАН - 2014

“Коргоого сунуш кыламын”

« ____ » _____ 2014 й.

Иштин жетекчиси:

М.И. Сулайманова

“ Коргоого уруксат беремин”

Кафедра башчысы:

ф.и.д.проф. Ш. Шахобиддинова

« ____ » _____ 2014 й.

“Коргоого сунуш кыламын”

Расмий рецензиячы:

С.Аймахмедова

“Мамлекеттик Аттестация комиссиясына коргоо үчүн сунуштайм”

Факультет деканы:

ф.и.д.проф. Д.Куронов

“ ____ ” _____ 2014 й.

Тема: Тамсил жана анын адабий жанр катары өзгөчөлүктөрү

Мазмуну

Иштин жалпы мүнөздөмөсү.....	4
Киришүү.....	7
I Бөлүм. Тамсил – адабий мурастардын бири.....	10
1.1. Кыргыз адабияттаануусунда тамсил жанрынын өзгөчөлүктөрү.....	10
1.2. Тамсил жанрынын изилдениш тарыхы.....	33
II Бөлүм. Элдик тамсилдердин тарыхый тамыры, коомдук функциясы, сюжети жана поэтикасы.....	45
2.1. Тамсил жанрынын башаты. Молдо Кылыч.	56
2.2. Тоголок Молдонун элдик тамсилдерди иштеп чыгуудагы чеберчилиги...	62
Корутунду.....	66
Пайдаланган адабияттар.....	69

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Бизге белгилүү дидактикалык чыгармалар жеткилен инсанды тарбиялоодо чоң мааниге ээ. Анткени дидактикалык чыгармалар адам турмушунда кылымдар бою топтолгон өмүрдүн, жашоонун тажрыйбаларына, акылмандуулуктун, даанышмандыктын жыйынтыктарына, адептүү жүрүш-туруштун иштелип чыккан өрнөктөрүнө, үлгүлөрүнө таянат.

Дидактикалык чыгармалардын ичинен өзгөчө орунду тамсилдер ээлейт десек жаңылышпайбыз. Себеби тамсилдерде адал менен арам, жакшылык менен жамандыктын өз ара күрөшү жана бул күрөштө сөзсүз адалдык менен жакшылыктын жеңип чыгышы сүрөттөлөт. Бул жагынан тамсилдер жаш жеткинчектерди жакшылыкка, адалдыкка үндөйт, алардын руханиятын байытууда өзүнүн салмактуу ролун ойнойт.

Руханият – инсанды руханий жактан тазалай турган, адамдын ички дүйнөсүн, ыйманын бүтүн кыла турган чексиз күч жана анын бардык көз караштарынын критерийи¹. Тамсил да мына ушундай мүнөзгө ээ болгон жанрлардын бири болуп саналат. Башкача айтканда, оозеки адабий искусствобуздун ичинде башка жанрлар менен тыгыз байланышта болуп, элдин руханий байлыгын канааттандырып келген жанрлардын бири.

Тамсилдерде коомдук турмушубуздагы болуп өткөн көрүнүштөр, окуялар каймана мааниде образдуу чагылдырылат. Бул образдар аркылуу окуучулар таалим, тарбия алышат. Аларды акылмандуулукка, адептүүлүккө чакырат.

Иште баяндалган тамсил жанрынын бардык маселелери жалпы жонунан тарбиялык мааниге ээ деп айтууга болот. Тарбия адамзат үчүн дайыма керек. Бул маселе бир ооздон темабыздын өтө актуалдуулугун белгилейт.

Изилдөө предмети. Тамсилдин жанр катары өзгөчөлүктөрү, изилдениш тарыхы, элдик тамсилдердин тарыхый тамыры, коомдук функциясы, сюжети жана поэтикасы, тамсил жанрынын башаты, тамсил жанрынын башталышындагы Молдо Кылычтын кошкон салымы, Тоголок Молдонун элдик тамсилдерди иштеп чыгуудагы чеберчилиги дипломдук иштин изилдөө предметине жатат.

Дипломдук иштин түзүлүшү. Дипломдук иш киришүү, эки бөлүм, корутунду жана пайдаланылган адабияттар тизмесинен түзүлгөн. Ар бир бөлүм экиден темачадан турат.

Дипломдук иштин максаты жана милдеттери. Кыргыз адабиятында тамсилдин жанр катары өзгөчөлүктөрүн, изилдениш тарыхын, элдик тамсилдердин тарыхый тамырын, коомдук функциясын, сюжетин жана поэтикасын, тамсил жанрынын башатын, тамсил

¹ И.Каримиов Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент. «Маънавият» 2009. 19-бет.

жанрынын башталышындагы Молдо Кылычтын жана Тоголок Молдонун элдик тамсилдерди иштеп чыгуудагы чеберчилигин үйрөнүү дипломдук иштин негизги максаты болуп санлат. Мына ушул негизги максатты иш жүзүнө ашырууда төмөнкүдөй милдеттер жүктөлөт:

- тамсилдин жанр катары өзгөчөлүгүн талдоо;
- тамсил, басня, масал терминдеринин маани-маңызын ачып берүү;
- тамсилдин изилдениш тарыхын жана анын проблемаларын толук ачып көрсөтүү;
- тамсил жанрынын башатындагы Молдо Кылычтын кошкон салымын аныктоо;
- Тоголок Молдонун элдик тамсилдерди иштеп чыгуудагы чеберчилигин ачып көрсөтүү.

Дипломдук иштин илимий-методикалык негизи. Ишибиздин илимий-методикалык негизин белгилөөдө Каныбек Исаков, Кусейин Карасаев, Х.Бапаев, Ж.Шериев, А.Муратов, М.Борбугулов, Т.Кожакеев, Х.Хомидий, Ш.Абдуллаева, С.Иброхимова, Ч.Айтматов, М.Өмүрбаев, Т.Танаев, К.Жусупов, А.Токтогулов, Ж.Таштермиров, С.Байходжаев, Т.Саманчин ж.б. илимий изилдөөлөрү негиз болду. Тамсил жанрынын генезисин ачып берүүдө жогоруда аты аталган адабиятчы-сынчы окумуштуулардын пикирлерине жана Молдо Кылыч, Тоголок Молдонун тамсилдернен да пайдаландык.

Дипломдук иштин теориялык-амалдык мааниси. Иштеги илимий-теориялык корутундулардан, талдоо жана изилдөөлөрдүн натыйжасы болгон ой-пикирлерден окуу жайларынын студенттери, айрыкча филология факультетинин студенттери, атайын курстар жана семинарларда, курстук иштерде негизги адабияттарга кошумча булак катары колдонушу мүмкүн. Мындан сырткары ушул темага арналган илимий макалалар жазууда иштеги ой-пикирлерге таянса болот.

КИРИШҮҮ

XXI кылым - технологиялар кылымы. Бул кылымда адамзат өзүнүн басып өткөн жолуна кайрылып, андагы руханий байлыктарды топтоп, системага салып, бир сыйра электен өткөрүп, өткөндүн эмнелерин андан ары өнүктүрүп алып кетүү керек деген маселелердин тегерегинде ойлонушу мүмкүн. Ошол кезде руханий байлыктардын ичинен адабиятка да саресеп салып, адабияттын басып өткөн жолдорун андаштырып чыгат жана технологиялар кылымына кызмат кылар адабий дөөлөттөрдү өздөрүнө синдирүү үчүн топтоп кирет. Адабият адамды тарбиялайт, анын руханиятын өстүрүүдө эбегейсиз чоң салымын кошот. Жаңы өсүп келе жаткан жеткинчектерди тарбиялоодо сөзсүз кылдаттык менен мамиле кылышыбыз зарыл.

Президентибиз баса белгилегендей: «...өсүп келе жаткан муунга, анын руханий тарбиясына өтө кылдат мамиледе болушубуз керек. Себеби, жаштар элдик руханияттын ылайыктуу ээлери саналат»². Ошол себептүү аларды руханий мурастарыбызды кадырлоого, терең үйрөнүүгө багытташыбыз зарыл. Бул мурастар жаштарыбызды ар тараптуу тарбиялашыбызда орчундуу мааниге ээ. Мына ушундай руханий мурастардын бири - тамсил жанрындагы чыгармалар. Себеби бул жанрдын тарыхы анын адабий туундулардын ичинде эң байыркылыгын жана оозеки формада болсун, жазма түрүндө болсун, Батышта болсун, Чыгышта болсун дээрлик көп тарагандыгын тастыктайт. Адамзаттын тарыхы сыяктуу эле тамсилдик ой жүгүртүүнүн тарыхы да эзелки доорлордон башталып, бүгүнкү күнгө чейин коомдук, дидактикалык адабий көркөм функциясын системалардын, башкаруучулардын, формациялардын өзгөргөнүнө карабай өзгөртпөй сактап келе жатат. Мына ошол жалпы адамзаттык көчтүн агымында кыргыз адабияты, анын ичинде тамсил жанры да өзүнүн тематикалык чегин кеңейтип талаптарын жана нормаларын бышыктап, поэтикасын түзүп, авторлорун таап, окурмандарга таасир этүү күчүн арттырып жүрүп отурду. Тамсил жанры кыргыз оозеки адабиятында, акындар чыгармачылыгында, жазма адабиятта өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ болуу менен бири-бирине таасирин тийгизди, алардын дүйнөлүк тамсилчилик өнөрүн кабыл алуу, үйрөнүү, өздөштүрүү аракеттери да ар кандай деңгээлде ишке ашырылды, ар түрдүү доорлордун эстетикалык, этикалык идеалдарына ылайык тамсилдердин таалим берүүчүк, тарбиялык ролу да өзгөрүп отурду. Мына ошондуктан тамсил жанрынын эволюциялык процессин, кыргыз көркөм сөз өнөрүндөгү жанрдык спецификасын, коомго таасир тийгизүү күчүн, башка элдердин тамсилчилик өнөрү менен типологиялык байланышын, айрым тамсилчи

² И.Каримиов Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент. «Маънавият» 2009. 80-бет.

авторлордун чыгармачылык индивидуалдуулугун атайын максатта изилдөөнүн зарылдыгы бышып жетилди.

Кыргыз элинин бай фольклордук мурасында тамсил жанрынын өз орду болгон, ошол эле кезде диний адабияттар аркылуу Чыгыш элдерине кеңири таралган «Калила менен Димна», «Тоту-наама», баяндары, фарсий-араб тилинде жазылган Мавляна Жалалиддин Руминин, Саадинин ж.б. чыгармалары калк арасына тарап турган, кийин казак, орус тамсилчилеринин салттары үйрөнүлүп, жанр адабияттан өз ордун бекем ээлөө менен советтик учурда мазмун жактан байып, формалык ар түрдүүлүккө жетишкен. Ошондой өз алдынча тынымсыз кыймылда жана өзгөрүүдө болуп келген тамсил улуттук адабият таанууда терең изилдене элек. Азыркы күнгө чейин кыргыз адабиятындагы тамсил жанрынын улуттук өзгөчөлүгү, кыргыз тамсилинин тарыхый эволюциясы жана теориясы, пайда болушу, калыптанышы, дүйнөлүк тамсилчилик өнөрү менен өтмө-катыштыгы оозеки жана жазма адабиятыбыздагы тамсилдердин спецификасы, тамсилчиликтин этикалык, эстетикалык маданияты, тамсилдеги башкы сюжеттик сызыктар, тематикалык багыттар, каймана образдар, жалпы образдар, жалпы адабияттагы, анын ичинде сатиралык адабияттагы тамсилдердин орду жана азыркы кыргыз тамсилинин абалы кеңири жана ырааттуу изилдөөнүн объектисине айлана элек. Демек мына ушул багытта адабияттаануу багытында философиянын, эстетиканын, социологиянын, культурологиянын, педагогиканын, психологиянын, этнографиянын, этиканын ж.б. табылгаларына таянып, илимий изилдөө жүргүзүү учур талабы болуп эсептелет. Ошол эле кезде тамсил жанрынын жалпы адабий процесстеги кыймылын, кыргыз адабиятынын ичиндеги ордун көрсөтүү, жанрдын оң жана терс жактарын белгилөө да бүгүнкү жана кийинки муун үчүн зарыл деп ойлойбуз.

Кыргыз адабият таануусунда тамсил жанры бир катар изилдөөлөрдө сөзгө алынганы менен соңку учурдагы адабий процесстин бул багыттары аракеттери жаңыча сөз кылынбай, адабий-сынчыл баа берилбей келе жаткандыгы да бизди проблемага жаңыча өңүттөн көз салууга мажбур кылды.

Кыргызстан эгемендүүлүккө жетишкенден кийинки руханий турмуштагы эркиндик мурдагы көркөм дөөлөттөргө кайрадан бир сыйра карап, жаңыча ой жүгүртүүлөр менен үңүлүүнү, жанрдын эволюциясын, айрым авторлордун жеке чыгармачылыгын тарыхый-генетикалык, тарыхый функционалдык, тарыхый проблемалык, тарыхый-индивидуалдык планда кароону да талап кылып жатат.

Жогорудагыдай жагдайлар биздин бул дипломдук ишибиздин зарылдыгын тастыктоо менен жанрдын тарыхый абалын жана поэтикасын азыркы учурдагы талаптарга ылайык иликтеп-изилдөөнүн зарылдыгын көрсөттү.

1-Бөлүм. ТАМСИЛ – РУХАНИЙ МУРАСТАРДЫН БИРИ.

1.1. Кыргыз адабияттаануусунда тамсил жанрынын өзчөлүктөрү.

Адамзаттын тарыхый өсүп-өнүгүш жолунда көркөм адабият инсандардын турмушунда чон роль ойноп, аларды прогрессивдүү жүрүш-турушка баштап келди, не бир адабият алптары бул же тигил жанрларды практикага киргизип, алардын алгылыктуулары кийинки муун тарабынан улантылып, кээ бирлери өз мезгилинде пайда болуп эле, кайрадан колдонуудан чыгып калды. Мына ошол адамзаттын адабий ойлорунун өнүгүшүнүн узак тарыхында бирде активдүү көрүнүп, бирде кайра пассивдүү позицияга өтүп, бирок жалпысы коомдо жашап жана байып, кайра ошол адамдарга ак ниеттүү кызмат кылып келе жаткан жанр бул - тамсил жанры. Тамсил адамзаттын жана ал жараткан адабияттын өзү сыяктуу эле байыркы көрүнүштөрдүн бири болуп эсептелет.

«Тамсил» деген термин кыргыздар арасында акыл-наасат аңгемеси катарында айтылган оозеки жана жазма баяндарды түшүндүргөн, кенири мааниде турмушту каймана туюндурган жомоктор, ырлар, дастандар да ушундайча аталып, кийинчерээк орус адабиятынан азыркы маанидеги «басня» сөзүнүн кыргызча котормосу катары кабыл алынган. «Тамсил» деген сөз кыргызчага болсо К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» «басня», «притча», «иносказание» деп которулуп берилет. «Адабият» деген сөз арабдардын «адеп» деген сөзүнөн келип чыккан сыяктуу эле К.Карасаевдин билдирүүсү боюнча «тамсил» термини да түпкүлүгү арабдардын тилинен келген, бизчеге которгондо «үлгү сөз», «нарктуу сөз», «накыл сөз» деген маанилерди түшүндүрөт, мисалы, кыргыздар «тамсил сөздү көп айткан нарктуу адам эле» деп калат.

Ал эми биздеги «тамсил » сөзүнүн котормосу катары алынган орус тилиндеги «басня» деген терминдин чечмелениш булактарын карап көрөлү:

●басня-ж 1) Fabel f 2)б,ч.мн.ч (вымысел) Märchen n, Garde n рассказывать басны-Märchen (Большой немецко –русский и русско-немецкий словарь)

●басня- ж.fabula f раска/зывать ба/сни перен.-contra fabulas,deccir (Большой испанарусский и русског-испанский словарь)

●басня-ж.1) fable f 2) чане мн (выдуки) histories f pl:cjntes m pl рассказывать басни перен.- conter des histories :dire des contes ventre affame n'a point (Большой французско-русский и русско-французский словарь)

●басня-стихотворное или прозаическое литературное произведение,нравоучительного,сатирического хареактера (Википедия)

●басня –литературный жанр:краткий, обычно стихотворный рассказ (Большая советская энциклопедия)

●басня-весьма сродна с апологом и с животным эпосом. В обширном значении часто даже смешивают все эти названия (энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона)

●басня-бáсня баснь, цслав. баснь «басня, заклинание», чеш.báse» поэма», польск.bás «басня, сказка», в.луж.н-луж.bás «басня, стиххотворение» (Этималогический словарь русского языка Макса Фасмера)

●Басня –басни, р.мн.басен,ж.1.Кароткий аллегорический рассказ, обычно с нравоучительным заключением (Толковый словарь Ушакова) ж.б

«Чоң Совет энциклопедиясында» мындай аныктама берилет: «Басня –литературный жанр, краткий, обычно стихотворный рассказ в иносказательной форме, сатирически изображающий человеческие поступки и отношения. Басня близка к притче и апологу», ал эми «Кыскача адабий энциклопедияда» «басня –один из видов лирико –эпического жанра. Басня близка к притче и апологу, представляет собой краткий, чаще всего стихотворный рассказ, как правило, нравоучительного характера, обычно басне свойственно ироническое или сатирическое иносказание», -деп мүнөздөлөт.

Ал эми кыргызча терминологиялык адабияттар да «тамсил »түшүнүгүн чечмелөөдө орусча илимий булактарга, сөздүктөргө негизденишет.

Көп кырдуу турмушубузду чагылдыруунун адабий жанрынын бири тамсил болуп эсептелет. Болгондо да куйкалагыч, оту, ачуу тили бар жанр. Тамсил адабияттын башка жанрларынан өзүнө таандык спецификалык өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат. Анткени андагы катышкан «каармандар» прозадагы, драмадагы, поэзиядагы кадимки адамдар эмес, жаныбарлар, канаттуулар жана ар түрдүү предметтер. Булардын символикалык образы аркылуу турмушубуздагы ар түрдүү кемчиликтерди, адамдардын иш аракетиндеги жаман адаттарды аллегориялык түрдө сындайт.

Тамсил сюжеттүү келип, көбүнчө эркин ыр түрүндө жазылат. Тамсилдеги ар бир сөз кароого алган бутасына дал тийип турушу керек. Эгерде мындай касиет болбосо,

тамсилдин тарбиялык таасири да солгундай түшөт. Мына ошондуктан тамсил артыкбаш сөздү ичине сыйдыра албайт»³

«Тамсил (ар.-үлгү сөз, накыл) – сатыралык мүнөздөгү, көбүн эссе ыр түрүндө жазылган кыска баян. Тамсил байыркы Грецияда Эзоп аттуу тамсилчи тарабынан жазыла баштап, бүгүнкү күнгө чейин өз маанисин ар кандай коомдук-саясий түзүлүштөргө ылайык жаңыртып келген жанр. Тамсилди жанр катары башкалардан айырмалап турган негизги белгилери: турмушту аллегориялык түрдө чагылдыруу; аллегориялык кейипкерлердин туруктуулугу (Түлкү –митаам, Кой-жоош, Эшек –аңкоо, Карышкыр –күчтүү, талоончул, Коён-коркок ж.б). Сүрөттөлгөн жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн, буюмдардын каймана түрдө адамдарды билдириши, алардын өз маанилерине караганда адамдардын ролуна жакындыгы, эң негизгиси -адептүүлүккө баштоочу моралдын болушу»

«Көбүнчө ыр менен жазылган каймана маанидеги кыска баян»⁴

Тамсил (Басня). Ыр түрүндө, кээде проза түрүндө жазылган акыл-наасат маанисиндеги, көбүнчө аллегориялык образдар менен шөкөттөлгөн чыгармаларды тамсил деп аташат. Тамсилде камтылган персонаждардын образы сюжеттик окуялар, турмуштук кырдаалдар көпчүлүк басымдуу учурларда ар түрдүү жаныбарлардын айбанаттардын, жаратылыштык кубулуштардын түздөн түз катышуусунда каймана мааниде сүрөттөлөт. Бул жанрдын көркөмдүк бирден бир өзгөчөлүгү, ал ар дайым жыйынтыктоочу ыр саптары менен аяктайт. Ал ыр саптарында бүткүл тамсилдин идеялык мазмунуна сентенциялык, акыл-насаат иретиндеги поэтикалык коротунду берилет.

Жогорудагы белгилерден улам тамсилди дидактикалык адабияттын кичи эпикалык жанры, аягында мораль чыгарылган ыр түрүндөгү аңгеме же ырга келтирилген кара сөз деп да айтышат. «Тамсил» түпкүлүгү «адеп» деген тарбияны билдирүүчү маанидеги «адабияттын» ичинде туруп, ал таалим-тарбияны түздөн түз көрсөткөндүгү менен, эң соңунда нравалык мораль айткандыгы менен айырмаланат.

Мындай белгилери классикалык тамсилдин башка жанрдык белгилер башка бир катар чыгармаларга, мисалы: жаныбарларды, өсүмдүктөрдү, буюмдарды каарман кылып алышы жөө жомокторго, жомокторго да мүнөздүү, анда да алар адамдарга мүнөздүү, сапаттарды алып жүрөт. Же болбосо чыгарманын аягында насаат-мораль чыгарышы кыргыз элинин санат-насыят ырларына, өзгөчө макал ылакаптарына окшошуп кетишет, ал эми окуяны эпикалык тектин мыйзамдарына ылайык баяндоосу жагынан мифтерге, аңгемелерге, эсселерге жакын. Сатыралык табияты жагынан анекдотторго окшоп кетет. Андай болсо

³ Бапаев Х. Кыргыз сатирасы. – Фрунзе, 1967, 82-83-бет.

⁴ Борбугулов М. Адабият теориясы. Окуу китеби. – Бишкек, 1996, 446-бет.

тамсил жанрдык жактан башка бир катар адабий жанрларга интеграциялашып, алардын белгилерин өзүндө камтып турат деп айтууга толук негиз бар.

Өзбектерде дагы тамсил деген сөз жок, «масал» деп айтылат. Аларда басня-масалдын: масал-эпиграмма, масал-диалог, масал-жомок, масал-новелла, масал-аңгеме (хикоя), масал-памфлет, масал-повесть, масал-драма сыяктуу түрлөрү бар экендиги белгиленет.⁵

Тамсилдин адабияттагы өзүнчө жанр экендигин тактап, талдоо үчүн анын пайда болушу, калыптанышы тууралуу ой жүгүртүү бир топ кызыктуу материалдарды берет. Тамсил бул адамдарга тарбия берет, ал каймана образдарды көрсөтөт жана анын кармандары көбүнчө жаныбарлар болот дедик. Андай болсо алгачкы адам пайда болгондо эле анын айласында жан-жаныбарлар, буюмдар болгон, алгачкы адамдар дароо эле өз тукумун тарбиялоого аракет кылган, демек тамсилдин белгилери адамзат менен кошо эле пайда болгон жана алардын күнүмдүк турмуш-тиричилигинде кызмат кылган сыяктанат.

Кыргыздардын эпикалык мурастарынын ичинде «Кожожаш» дастаны эң байыркы анимисттик, тотемдик түшүнүктөрдү, мифологиялык архаиканы өз ичине камтыгандыгы менен айырмалмаланат. Ал эпос мерген-адам менен кайберен-жаныбар Сурэчкинин жашоо үчүн, тукум улаш үчүн күрөшүп баяндайт. Эң кызыгы Сурэчки кадимки адамдардай сүйлөйт, ойлойт, а түгүл адам сыяктуу балдарын сүйөт, коргойт, адам менен күрөшкө чыгат, аны кечиргиси келет, бирок ага болбогон соң кек кууп кетет. «Эски заманда биздин ой жүгүрткөн ата –бабаларыбыз, акындарыбыз болгон экен, мисалы, ошол эле табигат жөнүндө сөз сала турган болсок (илмий багытта ал башка сөз) адамдардын жүрөгүн, сезимин козгой турган бир өнөрү болушу керек «Кожожаш» абдан тура келди деп ойлойм, мен анын мазмунун айтып бердим, түшүндүм (жапон философуна айтып бергени жөнүндө кеп болууда –К,И) биздин кыргыз элини муурастарынын өзү ыр менен айтылат, көпчүлүк кулагы менен угуп олтурат, анткени бул окуй турган нерсе эмес...Ар бир кыргыз бешиктен баштап эле «Кожожаштын» эмне экенин билип чыгат. Азыр жаны дүйнөнүн керемет белгиси, инфраструктурада «Кожожаш» кыргыз элинин ичинде, койнунда жаткан жомок эмес, экологиялык маселеге келгенде, жалпы адамзатка тиешелүү бир мурас катарында болуп аталат да. «Кожожаш» өзүбүздүн түбөлүктүү мурасыбыз мындайча айтканда, алтын фондубуз. Бирок менин оюм-аны жөн эле кайталап, айтып бериш эмес. Азыркы ой жүгүртүүлөрдүн денгээлине алып келиш керек. Мына ошонун негизинде, мен Кожожашты өзүнчө кандайдыр бир өзгөрттүм, өнүктүрдүм аягын улантырдым. Тиги жомоктун өзүндө «Кожожаштын» финалы мындай: Кожожаш асканын башына Сурэчкини кууп жеталбай

⁵ Хатамов Н., Саримсоков Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-узбекча лугати. –Тошкент,1979, 40-бет.

жүрүп камалып калат, нары кетпей, же бери кетпей (төмөн эмес, же өйдө эмес). Мына ошол аскага асылып туруп калганда кандайдыр бир керемет ойдун түпкүрүнө жеткендей болуп, бүт баарын түшүнөт. Мына бул жан-жаныбарлар, табигат бул адам баласын түздөн түз курчап турган дүйнөнүн эң негизи экенин ошондо түшүнөт да. Бул-илмий тил менен айтканда. Бирок ошол жан-жаныбарга зыянын тийгизген киши акыры жүрүп өзүнө да зыян тийгизет деген кеп. Төмөн жакта болсо жакындары боздоп ыйлап турат, алар дагы аны аскандан түшүрө албайт, мына ошонусу менен кыргыздардын эски жомогунда бул кемергенчилик, генеалдуу табылга. Бул тупик, орусча «тупиковая ситуация»деп коёт, мындайча айтканда, туюк, мындан башка жол жок. Эгерде адам баласы жан-жаныбарларды, табигатты аёосуз пайдаланса, туюкка барып такалат деген кеп. Биздин кыргыздын, гениалдуу ата-бабаларыбыздын айтып кеткен кеби. Мен ошону европалык, дүйнөлүк окурмандарга жеткирип түшүндүрүүгө аракет жасадым⁶. Мына ушул Чынгыз Айтматов баяндаган генеалдуу кеп, притча өз ичинде Сурэчкинин образы жана эң аягындагы моралы менен тамсилдик белгиси камтып турат, демек тамсилдик карман Сурэчки кыргыз элинде тамсилчилик көөнө замандарда эле жашап келгендигин айгинилет.

Экинчи чети кыргыз этногенезисинде табият менен адам жуурулушкан бир бүтүндүк, адам эмне, жаныбар эмне-баары биригип келип жаратылыштын жандуу макулуктары экендиги көрсөтүлөт. Балким кыргыз тамсилинин генезиси ушунда жатат, тамсил жанры орус, казак адабияты аркылуу келген, аны эң алгач Тоголок Молдо баштаган деген түшүнүк биздин оюбузча туура эмес көз караш.

Андыктан да жогорудагы элдик эпос «Кожожаш» жарымы кайманалык маанидеги тамсил, жарымы адамдын турмушун баяндаган эпикалык поэма болуп, жалпысы экологиялык сарамжалдуулук тууралуу притча сыяктанат.

Кыргыздар, жалпы эле түрк элдери өздөрүнүн түпкү теги карышкырдан (бөрүлөрдөн), бугудан, багыштан, иттен ж.б жан-жаныбарлардан чыккандыгын айтышып, адамдар менен жаныбарларды тутумдаштырат. Мисалы, мындай бир мифологияны карап көрөлү. Кытайлык кыргызтаануучу Макелек Өмүрбай эл оозунан мындай уламыш накыл жыйнаган: Илгери Кыргыз ата бир доорду он эки жылга бөлүп, ал жылдарга ар кайсы айбандардын атын атап белгилемек болуп: Жыл эсебине катышайын деген айбандар келгиле, -дегенде, 13 түрдүү жаныбар жетип келген экен. Кыргыз ата туруп келип:

Жыл аты он эки болбосо, эсеп төп чыкпайт, бириңер кайткыла, -дегенде эч кимиси кайтышка ыңаңкырабаптыр.

Кыргыз ата :

⁶ Жаңы багыт менен – дүйнөлүк аренага. Жазуучу Ч.Айтматовдун Аким Өзгөн менен маеги. Басууга даярдаган Б.Сейитбаев. // Кыргыз маданияты, 1993, 29-апрель.

Кимиңер жылдын башына киресиңер? Ошону токтоткула, -десе он үч жан тең эле:

Мен жылдын башына кирем, -дешип талашып, бир-бирине жол бербептир. Ошондо Кыргыз ата :

-Эй,азиз жандар! Эртең бүрүлдөн калбай, баарыңар чогулгула. Мен калыс болоюн, ким мурда чыккан күндү көрүп, алдын айта алса, ага башкалар күбөлүк кылса, ошол жылдын башы болсун. Күндүн чыкканын көрө албай 13-иретке калып калган жан жыл катарынан чыгып кетсин, -деген экен. 13 жан:

-Эртең менен уктап калбайлы, азыр эс алып эрте уктап, таң менен туруп, күндүн чыгышын карайлы, -деп жайларына кайтышыптыр.

Кыргыз ата таң эртең менен 13 жан чогулушаар жайга келип караса, 13 жан таң белги бергенде, чыгышты бет алып, ынтаасы, зээни менен күн чыгышын байкап турушкан экен.

Кыргыз ата:

- Иш оңуна айланыптыр, Чыккан баатыр жыл эсебине кирбей эле коёюн деген окшойт деп ойлоптур. Ар иште калыс Кыргыз ата, жер абдан жарык болгондо, он эки жылдын ортосуна келип, чыр чыкпасын деп чындыкты байкап турган экен.

Он эки жылдын күн чыгыш жактын четинде, тартайган Төө ансайын моюн созулуп кокоюп, күндү байкап, кепшеп турган экен. Ал кезде, баары эле жылдын башы Төө болот деген ойдо экен. Күн нуру бөксөгө түшкөндө, он эки жан тең эле:

-Мен мурда күндү көрсөм экен, -дешип, удургуп тынчы кетип, шашып калган экен. Кыргыз ата ого бетер тикийип, жандарга саресеп салып турган экен.

Күндүн чекеси кылайышы менен Чыккан батыр:

-Мен күндү көрдүм, ашкере көрдүм! -деп чыйылдап жиберген экен. Кыргыз ата жана башка жандар чочуп кетишип, Чыкканды карашса, ал Төөнүн туу чокусунда, эки колун серейтип:

-Мен көрдүм,-деп кыйкырып турган экен.

Кыргыз ата :

-Жылдын башы Чыккан,-деп жарыяланган экен.

Артынан эле Уй:

-Мен көрдүм,-деп челейип туруптур, андан ары кайсы жандар удаалаш өздөрүнүн аттарын жарыялаптыр. Төө чокусунан Чыккан баатырдын үнү чыкканда чочуп, бүткөн бою чыйрыгып, күндү көзү көрүп турса да :

-Мен күндү көрдүм , -дегенге тили күрмөлбөй, «баф» деп бакыргандан башка эчтеме дей албай,жылга кире албай калган экен.

Жылын билбеген кишиге каратып:

-Сенин жылың Төө беле? -деген сөз ушундан калган түрү бар⁷.

Элде бала, адам кайсыл жаныбарга байланышкан жылы туулса, ошол жаныбарлардын белгилерин алып жүрөт дешкен. Эмне үчүн көбүнчө жаныбарлар тамсилдерге каарман болуп кирген, бул мындай караганда түздөн түз эл турмушу менен байланыштуу.

Демек тамсилдик каармандар –жан-жаныбарлар түпкүлүгү адамдар менен кандаш, тектеш турушат, андыктан да алардын тамсил жанрына кирип барышы, ал жерде адамдарды туюндуруп калышы табигый нерсе. Кыргыздар адамдарды салыштырууда, ылакап ат берүүдө жаныбарларды көп пайдаланат. Кадимки эле конкреттүү адамды-паланча-түкүнчөнү кыргыздар «Аюу», «Кашкулак», «Бүргө», «Карышкыр» ж.б деп ат коюп алгандыгын ар бир айылдан жолуктуруп жүрөбүз жана ошол адамдардын пейил-куюбу, өңү-түсүбү, же башка нерселериби тигил жаныбарларга чын эле бир аз болсо да окшоп кетет.

Азыркы Борбордук Азия аймагында комедиялык мазмундагы элдик театр өнөрү жашап келген жана алар кыргыздар арасына, айрыкча Фергана өрөөнүнө да тараган. Н.А.Баскаков кошуна хорезмдиктердин калк театрынын мындай типтештирет:» 1. Кол-когурчак-кол-куурчак театры; 2.Чадыр хайаль-марионеткалар театры; 3. Маскарапоздор театры» Мына ушул куурчак театрында жаныбарларды каарман кылып, алар аркылуу каймана түрдө адамдарды туюндуруу ыкмасы колдонулган. Мындай аллогериялык ыкма аскиячылардын, маскарпоздордун чыгармачылыгында да кеңири учураган. Кыргыздардын популярдуу күүсү «Так текеде» да жаныбарлар аркылуу адамдарды кайманалаштыруу учурлары кездешет. Дүйнөлүк адабиятта тамсил жанрын изилдөөчүлөр тарабынан анын жанрдык белгилерин аныктоодо эки түрдүү концепция өкүм сүрөт. Биринчиси, немец изилдөөчүлөрү (Отто Крузиус, А.Хаусрата ж.б). Алардын пикири боюнча тамсилдерде биринчилик баяндоого таандык, ал эми мораль экинчи орунда; тамсил жаныбарлар тууралуу жомоктордон келип чыккан, ал эми андай жомоктор болсо мифтерден улам пайда болгон .

Экинчи изилдөөчүлөр тобу (амеркалык Б.Э.Перри) тамсилдерде эң биринчи орунда мораль турат. Тамсилдер салыштырууларга, макалдарга, ылакаптарга жакын, тамсилдерден аргументтештирүүнүн кошумча каражаттары көрүнөт дешет.

⁷ Өмүрбай М. Кыргыз элдик адабияты/ Кыргыздар. 10 томдук, 3-т. Бишкек-2004, 456-457-беттер.

Жогорудагы эки концепция тамсилдин жанрдык белгисин аныктоодо бир катар талаш-тартыштарды туудуруп келе жатканы менен түпкүлүгүндө оппоненттер тамсилдин башкы белгилерин–аллегориялык табиятын, адептүүлүккө үгүттөөчү жыйынтык-моралдын болушун жана баяндоо стилин танбайт. Демек тамсил классикалык мааниде эки бөлүктөн турат.

- окуяны баяндап айтып берүү;
- ошол баяндалган окуядан накыл чыгаруу.

Тамсилдин тарыхын изилдөөчүлөр тарабынан дагы бир талаштуу маселе айтылып келет, ал-тамсилдин пайда болгон мезгили, жери, б.а., анын родинасы. Мындай караганда бул жөн гана бир факт болгону менен анын айланасында көп нерсе камтылган-жанрдын пайда болушунун себептери, кийинки өнүгүшү, таралышы, алгачкы тамсилчилер дүйнөлүк тамсил тарыхына сөзсүз таасир этет. Тамсил тарыхын изилдөөчүлөрдү да бул жагынан эки топко бөлүгө болот.

1. Тамсилдин пайда болгон мекени Батыш-Греция дегендер.
2. Тамсилдин пайда болгон жери Чыгыш-Индия дегендер.

Бизге жеткен тарыхый маалыматтар боюнча б.з.ч. IX-VIII кылымдарда байыркы Грецияда жашаган Гесиод жана б.з.ч. VI-кылымдарда ошол эле жерлик Стесихор тамсил сыяктанган чыгармаларды жазышкан. Бул мезгилде Жер Ортолук деңизинин жээгиндеги Сибарис шаарындагылар автор болгон (Сибариттик тамсилдер) чыгармалар кызыгуу менен окулган, сонку тамсилдерден айырмаланып, алардын каармандары кадимки эле адамдар болушкан, бирок тамсилдер сыяктуу алардын адептик моралдары сакталган. Андыктан да буларда толук бойдон тамсил жанрындагы чыгармаларга кошууга болобу, же болбойбу деген маселе азыркы күнгө чейин ойлонтуруп келет. Ал эми жаныбарларды каарман кылуу кийинчерээк Эзоптун учурунан (б.з.ч. VI-V-кылымдар) гана башталат.

Гесиод булбул жана шумкар тууралуу притча жазган, анысы менен каардуу жана теңсиз бийликке кайрылуусун билдирет. Тамсил жанрынын талаптарына ылайык мында каармандары канаттуу куштар болуп, сентенциялык мораль айтылат. Биздин заманга чейин VII-VI кылымда жашаган Архиалог дагы бир нече притчаларды жазып, алардын бирөөсүндө түлкү бүркүттү капа кылып, анысы үчүн кудайдын жазасына кириптер болгондугу, дагы бир чыгармасында түлкү жана маймыл тууралуу баяндап берет. Байыркы грек мифологиясында жана Аристотель, Диогениана ж.б тарыхта аты калган авторлордун чыгармаларында жылкы, бугу, осьминог, рак, жылан ж.б.каармандарды учуратабыз.

Байыркы «тарыхтын атасы» Геродот балыкчы-флейтис тууралуу баяндап, тамсилди (logos) тарых таануу (историография) илмине киргизсе, «трагедиянын атасы» Эсхил трагедияларынын биринде тамсилдик образды-бүркүттү пайдаланат.

Ошентип, байыркы грек тамсилчилиги пайда болуп, дүйнөгө тараган деген пикирлер Европада, анын ичинде орус адабият таануу илминде да көпкө чейин жашап келген.

Экинчи пикирдегилер дүйнөлүк тамсилдин башатын Индиядагы санскрит тилиндеги «Панчатантра» деген чыгармадан табат. Ал биздин заманда III-IV-кылымдарда жазылган байыркы мурас, бирок ошол кезде жазылганы менен анын ичиндеги баяндар анда да түпкү кылымдарга, элдик оозеки чыгармаларга чейин кетет. Бул китеп – акылман (брахман) Вишнушарман тарабынан падышанын (раджа) балдарына таалим-тарбия берүү максатында жазылган накта тамсилдик каармандар катышкан чыгарма. XIX кылымда адабиятчылар грек тамсили биринчиби, же индиялык тамсилдер алгачкыбы деп талашып жатып, жалпысы жанрдын пайда болушу шумер-вавилон тамсилчилиги менен байланыштуу экендигин ачып чыгышкандай «Панчатантра» дүйнөлүк тамсил өнөрүнүн өнүгүшүндө чоң роль ойногон чыгарма болгон. «Панчатантрадагы» жаныбарлар адамдык белгилерди алып жүрөт жана алар башкаларга таалим-тарбия тартуулайт, муну үчүн китепти жазгандар миндеген адамдардын турмушун үйрөнүп, аларды жалпылап сүрөттөп берет.

«Панчатантра» беш тантра (баянга) бөлүнгөн, каармандары жаныбарлар болгону менен адамдардын копиясын чагылдырат. Баянды Каратака жана Даманака аттуу эки чөө (шакал) баяндап турат, биринчи «Достукту жоготуу» бөлүмү (тантр) 22, экинчи «Досторду табуу» бөлүмү 7, үчүнчү «Каргалар менен үкүлөр урушу» бөлүмү 17, төртүнчү «Жетишкендиктердин кыйрашы» бөлүмү 12, бешинчи «Алаңгазарлык иштер» бөлүмү 15 новелладан турат. Ар бир новелладан кийин жаман жоруктар тууралуу айтылып, алардан аңгемечилер мораль-насаат чыгарат.

«Панчатантра» 570-жылы пехлеви тилине таржымалданып Иран падышасы Хосров I тарабынан бастырылган, VII-кылымда фарсый тилдүү Ибн аль-Мукаффа араб тилине которуп, ал «Калила жана Димна» деген ат менен бүтүндөй мусулман өлкөлөрүнө жана Европага тарайт. Анда «Арыстан менен Өгүз», «Кептер, Карга, Чычкан, Ташбака жана Жейрен», «Жапалак үкү менен Карга», «Маймыл менен Ташбака», «Такыба-дербиш менен Кундуз», «Мышык менен Келемиш», «Шахзада менен Куббара куш», «Чычкандар падышасы жанан анын вазирлери», «Кептер түлкү, илегилек» дегендей бөлүмдөр бар. Темалардан көрүнүп тургандай мында адамдар менен жаныбарлар аралашып, бир бүтүндүктү түзүп калган учурлар орун алып, сюжеттик сызык бирде адам турмушун, бирде жаныбарлар турмушун сүрөттөп отурат, жаныбарларга адамдык белгилер көбүрөөк таандык болот. Тексттин ичине жаныбарлар тууралуу икаялар киргизилип, алар жаныбарлар тууралуу айтып жатышканы менен адам турмушун, кишилердин кулк-мүнөзүн параллель коюп элес берет.

Канткен менен дүйнөлүк тамсил өнөрүнүн башталыш этабы, анын жанр катары кадр-барк алышы Эзоптун ысымы менен түздөн түз байланыштуу. Анын тамсилдери б.з.ч III-кылымда жыйналып, Деметрий Фалерский деген философ тарабынан китепче («Logon Aisoreion Synagoge») түрүндө чыгып, ошол эле кезде жана ага чейин да адегенде ооздон оозго оозеки тараган, гректерден тез эле арабдарга, еврейлерге, индустарга өткөн.

Эзоптун так биографиясы айтылбайт, б.з.ч. VI кылымда өмүр сүргөн жарым уламышка айланган фигура катары карашат. Геродоттун маалыматы боюнча Эзоп кул болгон, Самос аралында египеттик Амасис падышанын учурунда (б.з.ч.570-526-ж) жашаган, ал эми Гераклид Эзоптун түпкү теги Фракиядан (Кичи Азия) болгон деп жазат. Канткени менен анын оор турмушта-кулчулукта жашагандыгы чыгармаларына өз изин салган. Анын 426 майда чыгармасы кийинки муундарга жетти, Аристофон (V кылым) өз учурунда Афинадагы «балдарды» сен аябай эле жалкоо экенсин, кала берсе Эзопту жаттабыптырсын» деп урушат дегенине караганда анын тамсилдери кенири колдонууга милдеттүү болгон. Жаныбарларга тил берип, сүйлөтүп, алар аркылуу адамдарды каймана көрсөткөн тамсил азыркы классикалык үлгүсүндө дал ошол Эзоптон башат алат. Анын «Төө», «Козу менен Карышкыр», «Ат менен Эшек», «Бүркүт жана Түлкү», «Бүркүт жана Ташбака», «Доңуз жана Түлкү», «Эшек жана Түлкү» деген сыяктуу тамсилдеринде жаныбарлардын бейнелери аркылуу адамдардын жүрүш-турушун, турпатын, кыял-жоругун ачып көрсөтөт. Анын прозалык тамсилдери чукугандай сөз тапкычтыгы, түшүнүктүүлүгү, кыскалыгы (айрымдары 3-4 эле сүйлөм) жана жөнөкөйлүгү менен айырмаланган. Антикалык доордун адабиятында эпостук тамсилдер эл арасына аябай катуу тараган жана адамдар өз турмушунда аларды мисалдатып айткан. Алардын сюжети негизделип сирия, армян, араб, еврей, индия адабияты жаңы чыгармаларды жазып, эпостук багыттагы тамсилчилердин көптөгөн мууну чыккан. Эпостун тамсилдери кыргыз тилине да которулуп, К.Ашимбаев соңку жылдарда бул ишке активдүү киришип, мезгилдүү басма сөзгө жарыялап, улуттук тамсил жанрыбыздын өсүшүнө да кызмат кылууда.

Бүтүндөй дүйнөлүк тамсил өнөрү Эзоптон чыккандыгын, анын таасирин кыргыз тамсил жанрынын өсүшүнө аябай каттуу көмөгүн көрсөткөн айтылуу орус тамсилчиси И.А.Крылов да алгандыгын жанрды изилдөөчүлөр белгилеп жүрөт.

Эзоптун тамсилдери карасөз формасында болгонун айттык, кийин биздин доордун II-кылымында Бабрий, анын чыгармаларын ыр түрүндө кайра иштеп чыккан жана ошондон кийин тамсил негизинен поэтикалык формада арбыныраак жазылып жүрөт.

Эзоптон кийин жанрдын бир катар ачылыштары байыркы Рим акыны Федрдин (биздин заманга чейинки учурдун соңку жылдары менен биздин замандын алгачкы жылдарында жашаган) чыгармачылыгы менен байланышат. Ал да Эзоп сыяктуу эле кул болуп, латын

адабияты гүлдөө доорун башынан өткөргөн император Август өкүмдарлык кылган учурда Эзоптун беш китебин ырга айланып жазып чыгуу менен өзүнүн индивидуалдуу чыгармачылыгынын башатында Эзоптун салттарын эрчип, айрым убакта аны карандай туурап гана калса, кийинчерээк жеке сүрөткерлик стилин таап, тамсил менен анекдот жанрын синтездеп чыгармаларды жараткан.

Бул эки тамсилчинин традицияларын кийин-соңу римдик Авиан (IV кылым) чыгармачылык менен уланткан. Бирок ал кездеги китептер көп нускада, массалык түрдө атайын полиграфиялык базада чыккан эмес, андыктан да тамсилдер оозеки тараганга ылайык болгондуктан оозеки формада дүйнө «кыдырган».

Дүйнөлүк тамсил өнөрүндө Жан де Лафондендин (1621-1695) өз орду бар, алгачкы чыгармачылыгында Эзопту туурап жазган, же болбосо байыркы грек тамсилчисинин чыгармаларынын сюжеттерин айрым толуктоолор менен иштеп чыккан, кийин чыгармачылыгына башкача мамиле кылып, жалан эле эзоптук акыл-насаат айтуудан оолактап, чыгармаларына лирикалык маанай, философиялык ойлорду киргизген. Ал жалпыланган адамдын типтүү образы менен жеке мүнөздөрдүн диалектикасын чеберчилик менен ашташтырып, адамдарды ар түрдүү шарттарга, кырдаалдарга коюп көрүү үчүн жаныбарларды ошондой шарттарда, кырдалдарда караган.

XVIII-XIX кылымдагы орус тамсилчилиги А.П.Сумароков (1718-1777), И.И.Хемницер (1745-1784), А.Е.Измайлов (1779-1831), И.И.Дмитриев (1760-1837) аттуу авторлордун ысымы менен байланышат, бирок дүйнөлүк тамсилчиликти И.А.Крылов (1768-1844) реалисттик жандуулугу, курч жана таамай юмору, элдик тилге жакын поэтикалык, стилистикалык табылгылары бул же тигил тарыхый окуяларды «кармай билгендиги» менен жаңы бийиктикке алып чыкты.

Тамсилдин тарыхый эволюциясы жанрдын негизги мыйзам ченемдүүлүктөрүн анчалык өзгөртпөй, дээрлик көп кылым бирдиктүү эреже-нормаларды сактап келгени менен тамсил табияты башка бир катар адабий жанрларменен өтмө катар байланышта болуп келди. Бул жагынан элдик жөө жомоктор менен тамсилдердин окшоштугун жана айырмасын фольклорист Токтош Танаев мындайча белгилейт:

1.Жөө жомоктун бул түрү менен тамсилде башкы катышкан каармандары – айбанаттар, өсүмдүктөр дүйнөсү ...Жөө жомоктордо композициялык курулуш татаал келип, окуя узакка созулса, тамсилде сентенция үстөмдүк кылып, тиешелүү образдар менен үчүнчү тарап катышып, жыйынтык чыгарылат.

2.Жөө жомоктордо болгон окуя катышкан каармандар аркылуу жыйынтыкталып, башка бирөө тарабынан чечмеленбейт, корутунду чыгарылбайт, окуянын жүрүшү боюнча аныкталат, женилет, женет, максатына жетет же жетпейт, ал эми тамсилде аталган

темадагы каармандардын кимдигине карата, эмнелигине жараша алардын кемчиликтери көрсөтүлүп, акыл-насаат айтылып жыйынтык чыгарылат.

3 Жөө жомоктордо магиялык, анимистик көз караштар үстөмдүк кылып эволюциялык өнүгүүнүн алгачкы катмары орун алса, тамсилдерде ошол айбанаттар, өсүмдүктөр дүйнөсү аркылуу салыштырылып, реалистик турмушта кездешкен терс көрүнүштөрдүн, образдарын бети ачылат, алардын коомдогу орду ашкереленет, ар тараптан сыңдалат, жыйынтыкка келет⁸.

Ал эми тамсил изилдөөчү Халил Бапаевдин айбанаттар тууралуу жөө жомоктор менен тамсилдерди салыштырып келип мындайча жыйынтык чыгарат: «Айбандардын мүнөзүн баяндоонун биринчи түрү ал айбанды айбан боюнча сүрөттө. Бул учуру али каймана төрүнө-тамсилдик мааниге өтө элек мезгили.

Экинчи түрүндө, айбандардын мүнөз-кылыктарын адамдардын кулк-мүнөзүнө окшоштуруп, каймана маанисине айландырганы. Таптык бөлүнүүлөр чагы башталгандан кийин анын өкүлдөрү бири экинчисин кемсинтип, кылык-жоругун айбандардын жоруктарына салыштырылган. Мында сөз айбандар жөнүндө бараткансыганы менен адамдар турмушу сүрөттөлөт. Бул учур сөздүн тамсил маанисине өтүп калганы.

Ушул жерден тамсил менен жөө жомокту так ажыратуу мүмкүн эмес турбайбы деген суроо туулат, албетте бир катар учурларда ошондой көрүнүш пайда болот, мисалы, ач карышкырдын келе жатып түлкүгө жолугуп, андан тамак сурашы, түлкүнүн карышкырды алдап качып кетиши бир чыгарманын сюжетин түзсө, аны жаныбарлар тууралуу жөө жомок дейбизби, же аллогориялык мааниси бар тамсил дейбизби, бул жерде кадимки жаныбарлар (карышкыр жана түлкү) сүрөттөлүп жатабы, же карышкыр менен түлкүнүн кейпин кийген адамдардын образы көрсөтүлүп жатабы? Албетте, мындай учурларда жанрдын чегин так аныктоо кыйын болот, андай учур көбүнчө тексттин маанисин, подтекстти терең талдоодон келип чыгат, ал эми көп учурда айрым чыгармалар жанрдык спецификасына карап классификациялоодо жөө жомокторго да, тамсилдерге да кошула берет.

«Кыска тамсилдерди адабият теоретиктери апалог деп да аташат, тамсилдин баяндоочу бөлүгү жомокторго (өзгөчө айбанаттар туралуу), новеллаларга, анекдотторго; мораль бөлүгү макалдарга жана сентенцияларга окшоп кетет, бир эле материал тамсил менен жогорудагы жанрларга ээн-эркин өтүп жүрө берет».

Адамдар менен жаныбарлар мамилеси кыргыз элиндеги пир, кудай, колдоочу түшүнүгү менен байланышат. Жазуучу Кеңеш Жусупов: «Кыргыз элинде байыртадан макал сөз келет: «Пейли жакшы кем болбойт, пири болбой эл болбойт». Эл аны Теңирчилик

⁸ Танаев Т. Эпикалык жанрлар. 2-к., Ош, 1999, 62-бет.

доорунан бери айтып келген. Ал пирлер өздөрүнөн мурда адамдын өмүрүн, амандыгын, сырткы коркунучтан, балээден күрөш менен коргойт деген» -деп, эл арасында жүздөй пирлер болгонун айтат жана өзү 54 нерсенин пирин санап берет. Алардын ичинен жаныбарлардын пирлери: малдын пири –Малабай, кийиктики-Ак байбиче (Кайберен), жыландыкы –Шаймерден, уйдуку –Заңги Баба (Заңги Ата, Үзөңгү Баба, топоздуку- Ак Мүйүз, чычкандыкы –Чие-Ата, иттин пири –Кумайык, койдуку-Чолпон-Ата, жылкыныкы – Камбар Ата, төөнүкү-Ойсул Ата, эчкиники –Шыйпаң Ата (Чычаң Ата), алгыр куштардыкы –Алп кара куш (Буудайык ,Чегир баян), күлүктүкү –Дулдул (Желмаян), курттуку –Кара Чаян. Чегирткеники –Черте Баян, кумурсканыкы –Кумпа Баян, суурдуку-Солтон Мерген. Мына ушул пирлер Адам менен табият . жан –жаныбар байланышын абдан терең түшүндүрүүчү фактор болуп алар элдик эпикалык жана дидактикалык философияга да изин калтырган. Мисалы "Манаста" Манасты "көксөө куйрук көк бөрү" коштоп, ага карата "көк жал" эпитети колдонулат, урушта баатыр "көк жолборс дөбөт бөрү" болуп кетет . Жаш чагында бөрүлөрдү кууп барып кырк чилтенген жолугат, алардын башчысы бөрү болуп чыгат, баатырдын айланасында анын минген аты Аккула, ити Кумайык болот. "Эр Төштүк" эпосундагы башкы каармандын аты Чалкуйрук кадимки адамдай сүйлөйт ж.б.

Айбанаттар тууралуу жомокторду М.Рудов "тамсил-жомок "("басня-сказка ") деп атап ,...алар аягына чейин өсүп жетпеген, али тамсил –сатирага айлана элек жанр" деп аныктайт. Демек, адабиятчынын ою боюча айбанаттар тууралуу жомоктор тамсилге айланыш үчүн алардын сатириралык белгиси болушу керек. Сатира жана юмор, жалпы эле комикалуулук тамсилди тамсил кылып кармап турган башкы касиети. Ал эми «Комикалуулук –социалдык реалдуулук. Адамдар коому-трагедия сыяктуу эле комедиянын чыныгы падышачылыгы. Адам-күлө билүүчү жана күлкү чакыруучу жапжалгыз жаныбар». Айбанаттар тууралуу жомоктор эки касиети менен: биринчи, жомоктордогу катышуучу каармандар-жаныбарлар адамдын кейпин кийип калгандыгы менен киши баласын туюнткандыгы менен; экинчиси, айбанаттар тууралуу жомоктор сатыралык-юмордук он-түскө ээ болгондугу менен тамсил жанрына кошулат.

«Тамсилдин өзүнө тийиштүү айырмалуу поэтикасы-чакан сюжетте, образдарынын тыкан көркөмдүк системасында жана алдыртан кыйытып аңдаткан жыйынтыкта көркөмдүк тарбия-таалими күйдүргү мыскылдын, табалуу күлкүнүн аралашмасында ажайып көрүнөт», «коомдук мамилелердеги кагылыштарды аллогориялык образдар аркылуу аңдатып турган тамсилдерде жеңишке жеткирген чечкиндүүлүк, эрдик жана оптимисттик күрөштөр бийик идиализацияланат», -деп айтат балдар адабиятын иликтеген М.Түлөгабылов.

Тамсилдин каарманы баштапкы абалында турса, мисалы, тексти окуп жатып кадимки эле турмуштагы эшекти, түлкүнү, мышыкты, же даракты, столду элестетип турасыз, ал сизге күлкү жаратпайт, аларга күлбөйсүз да, шылдындабайбыз да, качан гана ошол эшекти, түлкүнү, мышыкты, даракты, столду адам деп, адамдын каймана көрүнүшү деп элестетип турсаныз түшүнсөңүз, ошондо сиз аларды кишиге оодарып алып, же өзүнүз билген, күндө көрүп жүргөн Макиш, Сакиш, Бопушту элестетип алып күлүп да, шылдындап да аларыңыз бышык.

Байыркы орус оозеки жана жазма адабиятындагы күлкү элдик негизге таянгандыгын, анын башаты элдик күлкүгө болгон мамилесинде экендигин Д.С.Лихачев абдан терең жана ар тараптуу талдап чыгат. Ошентип, ал анекдоттор сыяктуу эле адам турмушун келекелеп, алардын үстүнөн күлкү чыгарат, бирок муну кайманалап айтып берет. Анын күлкүсү бир топ ичкериден чыгат, анекдоттордо күлкү, шылдың дароо эле ачыкка чыгып, дароо эле байкалса тамсилдерде аны жанагы каймаланып жаткан жаныбарларды, буюмдарды адамдар катары элестеткенде гана чыгат.

Күлкү улуттук өзгөчөлүк жана тарыхый шарт-жагдайга байланыштуу чыгат. Борбор Азия элдеринин, анын ичинде казак менен кыргыздын мүнөздүү күлкүлөрү алардын тамсилдеринен көрүнөт. «комикалуулук – социалдык реалдуулук. Адамдар кому – трагедия сыяктуу эле комедиянын чыныгы падышачылыгы. Адам - күлө билүүчү жана күлкү чакыруучу жапжалгыз жаныбар», -дегендей тамсилдер аллегориялык кейиптештирүү аркылуу адамдардын үстүнөн күлкү жаратылат.

Ал күлкү менен катар тамсилдерде мораль кошо келет, бул анын тарбиялык, таалим берүүчүлүк функциясын алдыга алып чыккандыгы менен байланышат.

Фольклорчу Т.Танаев өзүнүн изилдөө темасына –санат-насыят ырларына байланыштырып айткан мораль тууралуу ойлору кандайдыр бир даражада тамсилдерге да тиешелүү. Эгерде санат-насыят,терма ырларында чыгарманын башынан –чүү деген эле жерден мораль башталып,аягына чейин айтылып отурса,тамсилде адегенде окуянын мазмунун ырааттуу байандалып келип,аягында гана 2-4,ашып кетсе 6-8 сапта гана мораль берилет.Тамсилдин моралы окуядан сыгып алынган шире сыяктанат, аны узун чубалтып отурууга болбойт, ой сыгылып, пресстелип берилет.

«Тамсилдин бир касиети –айтылган нерседен мораль чыгаруу ,окурманга угуучуга сабак болор наасат айтуу....бирок жалгыз мораль менен чектелүү тамсилдин баасын женилдетип салар эле.Ошон үчүн бул жанрдын эстетикалык закондорун кылдаттык менен баамдаган тамсилчи моралга курч сатираны,драммалык коллизияны жана сөздүн

көркөмдүк күчүн жуурулуштурат, жандуу динамикалуу бир бүтүн көркөм организмге бириктирет да, баарын апкелип, мээлеген жерге тийтейгей багыттайт»⁹.

1.2. ТАМСИЛ ЖАНРЫНЫН ИЗИЛДЕНИШ ТАРИХЫ

Кыргыз адабият таануусу жана сыны, библиографиясы тамсил жанры боюнча изилдөөлөрдү анчалык терең денгээлде болбосо да жүргүзүп келди.

Кыргыз адабият илиминдеги тамсилге байланыштуу изилдөөлөр түздөн түз анын теориялык маселелерин иликтөөдөн башталган жок, адегенде тамсил жанрындагы чыгармаларды жазып жүргүзүлгөн. 1921-1923-жылдары К.Мифтаков (айрым учурда ага С.Сооронбаев жардам берип) Нарындын Ак-Талаасында жашаган Байымбет Абдырахмановдон (Тоголок Молдо) бир топ чыгармаларын, алардын ичинде аллогориялык ыр-поэмаларын жазып алган, ошондон эле Таластан Эркебей Бердибай уулунан, Тондон Керималы уулунан, Нарындан Осмоналы Дордон ууланан, С.Орозбаковдон элдик жомоктор жана элдик тамсилдер жыйналып алынып, алар жарыялоого жана илмий баа берүүгө даярдалган.

Совет доорунун алгачкы учурунда (20-30 жылдар) көбүнчө жаны заман тууралуу чыгармалар, эски турмушту келекелеген жана жаны замандын артыкчылыгын көрсөткөн ангеме, ыр-поэмалар жарыяланып, алар элдин сабатын көтөрүүгө жана таптык ан сезимин өстүрүүгө багытталган. Ошон үчүн да Тоголок Молдонун «Эркиндик» (1923), «Кедейлерге насыят» (Москва, 1925) деген сыяктуу учур үчүн актуалдуу чыгармалары басылып, тамсилдерин жарыялоо кийинкиге сүрүлө берген.

Аллегориялык маанидеги, толук тамсил жанрынын талабына анчалык жооп бербеген Молдо Кылычтын «Буудайык», «Канаттуулар», «Бүркүттүн тою» деген чыгармалары 1925-жылы Москвадан басылып чыгат. 1926-жылы К.Баялиновдун «Балдар ангемелери» деген китеби жарыяланып, анда айбанаттар тууралуу элдик жомоктордун негизиндеги «Түлкү менен Суур», «Чабалекей менен Жылан» аттуу чыгармасы басылган, булар жалпысынан профессионал адабияттагы тамсил жанрына жасалган алгачкы чалгындар болгон. 1939-жылы Тоголок Молдонун «Балдар жомогу», «Жер жана анын балдары» деген китептеринин чыгуусу менен окурмандар аллегориялык адабият менен таанышуусу мүмкүнчүлүгүнө ээ болсо, адабиятчылар изилдөө үчүн колуна басмадан чыккан тексттерди алат.

1942-жылы адабиятчы Т.Саманчиндин «Советтик Кыргызстан» журналына «Тоголок Молдонун өмүрү жана чыгармалары» деген макаласы¹⁰ басылган. Барандуу эмгек

⁹ Токтогулов А. Улуу тамсилчи. Бишкек, 1997, 285-бет.

«Кыргыз адабиятынын очерктери» жарык көрөт. М.Богданова, К.Рахматуллин, Ө.Жакишев, Т.Саманчин автор болгон бул жамааттык жыйнакта эн алгачкы жолу кыргыз фольклору классификацияланып, акындар бөлүмүн Т.Саманчин жазган, анда Тоголок Молдонун, Молдо Кылычтын айбанаттар тууралуу чыгарма-тамсилдери талдоого алынат жана алардын аллегориялык мүнөзү, таптык позициясы көрсөтүлөт.

1952-жылдардан кийин адабияттагы абал бир топ турукташып, ошол жылдын 6-10 июнундагы «Манас» эпосуна арналган бүткүл союздук конференция элдик чыгармалардын тагдырына жарык жол көрсөтүп бергендиги кыргыз тамсилинин да багын ачты. 1953-жылы март айында Кыргызтан жазуучулар союзунда адабий сындын абалы талкууга алынып, анда Кыргызтандын катчысы А.Казакбаев доклад жасап, адабият таануу жана сын тармактарын ар тараптуу өнүктүрүү зарылдыгы көрсөтүлдү. Ж.Таштемиров Тоголок Молдонун чыгармачылыгына арналган кандидаттык диссертациясын коргогон. Анын негизинде монографиясы жарык көргөн¹¹. С.Байходжоевдин «Жазгыч акындар» деген китеби чыккан¹². Бул эмгектеринде жазгыч акындын башка чыгармалары менен бирдикте эле тамсил жанрдагы барандуу эмгеги учкай болсо да сөзгө алынган, бирок ошол убактагы саясий абалга байланыштуу адамдарды сындаган жанрлар көп талдоого алынбай, көбүнчө жаны заман тууралуу ырлары, поэмалары макталып көрсөтүлгөн.

XX кылымдын 50-жылдарында сатиралык адабияттын өнүгүшүнө онтойлуу шарттарды даярдаган съезди болду, бул кадыр-барктуу жыйында айтылган ар бир сөз жерде калчу эмесо, ошол жерде советтик адамдарда да кемчилдиктер болору, бюрократтар менен социалисттик менчикке кол салгандар, жанбакты жатып ичерлер коомго жат көрүнүш экендиги айтылып, совет адабиятында гоголдор менен салтыков-шедриндер көрүнбөй жаткандыгы сынга алынат.

Ошол эле мезгилде партиялык идеологиянын көчбашы болгон «Правда» газетасы «Тамсилдер жана тамсилчилер» деген баш макала жарыяланат. (Басня и побасенки/Правда, 1952, 25-декабрь) жана анда сатиранын бардык түрү –фельетон да, каракатура да, ангеме да, алар менен бирге тамсил да керек деп жазат, бул документ түздөн түз тамсил жанрына багытталып, жанрды өнүктүрүү маселесин тикесинен тик коюп, партиялык уюмдарга милдеттендирилет. Ушул чечимдерге ылайык чыккан коомдук-сатыралык журналдар (1956-жылы Кыргызстанда «Ара», Башкырыстанда «Хэнэк», Чувашияда «Капкан», Тажикистанда «Хорпушту», туркмөндөрдө «Токмаг», Арменияда «Возни», Азарбайжанда «Кирпи», Өзбекистанда «Муштум», балдардын «Веселые картинки» журналы негизделет. 1957-жылдан Латвияда, Эстонияда, Коми, Марий автоном

¹⁰ Саманчин Т. Тоголок Молдонун өмүрү жана чыгармачылыгы. // Советтик Кыргызстан, 1942, №2.

¹¹ Таштемиров Ж. Тоголок Молдонун чыгармачылык жолу. Ф., 1956.

¹² Байходжаев С. Жазгыч акындар. Ф., 1959.

областарында 1958-жылы союзда «Крокодил» журналы активдешкен) чакан жана оперативдүү, окумдуу тамсил жанрынын өсүшү үчүн аябагандай чон стимул жаратты. 50-жылдарда андыктан да жанр ар тараптуу өнүктү. Атайын тамсилдер жыйнактары чыкты. Жанрды изилдөө да эң алды менен адегенде адабий сындын оперативдүү формасы болгон рецензиялар тууралуу К.Байжигитов анатикалык изилдөөлөрүн мындайча синтездейт: «Адабий чыгармалардын идеялык-тематикалык, көркөмдүк сапатын, белгилерин сыпаттоодон, информациялоодон кадыресе кутулуп, көркөм фактынын ички духу тууралуу аналитикалуу ой жүгүртүү дээнгелине көтөрүү –бул 50-жылдардагы кыргыз рецензиясынын жеңип алган бийликтеринин бири болду»¹³. Демек рецензия жанры анча-мынча болсо да тамсил жанрыдагы китептерге адабий талдоо жүргүзүп, автор менен окурман ортосунда көпүрөлүк милдет аркалады. К.Рысалиевдин «Экинчи китепти окуганда ...»¹⁴ К.Артыкбаевдин «Куйкум сөздүү акын». С.Кармышаковдун «М.Борбугуловдун жаны тамсилдери» ж.б.у.с. күжүрмөн жанр эсептелген рецензияларкатары тамсил жанрынын теориялык жана практикалык жактан өсүшү үчүн кызмат кылат.

Булардын ичинен кыйла айырмаланып турган макалаларын автору С.Закиров.Ал макала «Кыргыз адабиятындагы тамсил жанры жөнүндө бир-эки сөз» деп аталат жана ал 1957-жылы «Ленинчил жаш» газетасына басылат,кийин адабиятчынын китебине кирет. Макалада фольклорист-окумуштуу айбанаттар тууралуу жөө жомоктор менен тамсилдердин байланышын, жакындыгын карап, фольклордо «...тамсил жанрынын өнүгүшү бир топ начар абалда болгон. Анткени,тамсил жанрынын жандуу өнүгө башташы үчүн жазма адабияттын күчтүү өнүгүшү талап кылынган. ...Бирок, мындан элдик оозеки адабиятта таптакыр тамсил болгон эмес деген жыйынтык келип чыкпайт»,-деп келип,Тоголок Молдонун элдик тамсилдерин иштеп чыгуу чеберчилигин көрсөтөт. Ошол эле кезде С.Закиров акындар Ж.Бөкөнбаевдин, А.Токомбаевдин согуш учурундагы тамсилдерине кыска экскурс жасайт. Андан ары макала жаш акын М.Борбугуловдун «Тамсилдер жана ырлар» деп аталган жаны жыйнагындагы тамсилдерди талдоого арналат.

XX кылымдын 60-70 жылдарына барып тамсилдер көбөйгөн сайын аларды изилдөөчүлөрдүн катары да арткан. Булардын ичинде өзгөчө орунда Х.Бапаевдин эмгектери турат. 1962-жылы «Ала-Тоо» журналына аны «Тамсилдеги символикалык образдар» аттуу макаласы басылат¹⁵. Ал макалада Р.Шүкүрбековдун, М.Борбугуловдун, М.Турсуналиевдин тамсил китептерин талдоого алат. «Кайсы бир тамсилдерди окуганда

¹³ Байжигитов К. Кыргыз адабий сыны жана адабият илими. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. 2 томдук Ф., 1987, 496-б.

¹⁴ Рысалие К. Экинчи китепти окуганда // Ала-Тоо, 1957. №6.

¹⁵ Бапаев Х. Тамсилдеги символикалык образдар // Ала-Тоо, 1962. №12, 120-122-б.

анын сатыралык оту кайсы жакка, кимге багытталганы ачык билинбей калат.Албетте, тамсилдин мындай чыгып калышы жазуучунун күчсүздүгүн гана билгизет»,-деп айтып келип, мисалга М.Турсуналиевдин «Жепен» аттуу тамсилин тартат. Макаласынын аягын жаш адабиятчы мындайча эмеционалдуу тон менен жыйынтыктайт: «...тамсилчилиги үчүн гана эргип олтуруп кош көңүл шилтей салган тамсилдер эмес, чөйрөбүздөгү кыныркыйшыктуу көрүнүштөрдү, уйгактай жабышкан ар түрдүү илдеттерди калемпирлүү тили менен майда тамырына чейин кууруп таштай ала турган, көңүл эргип туруп жазган тамсилдер бизге дайыма керек!?»¹⁶

Х.Бапаевдин кыргыз сатырасын изилдөө багытындагы иштери анын ондогон макалаларында жана төрт монографиясында – «Кыргыз сатырасы»¹⁷, «Кыргыз сатырасынын табияты»¹⁸, «Тамсил сыры»¹⁹, «Кыргыз сатырасынын айрым маселелери»²⁰ деген китептеринде чагылдырылды. Адабиятчы сатиранын тарыхый эволюциясын, табиятын, айрым акын-жазуучулардын чыгармаларында көрүнүшүн изилдеди, ошол сатиралык адабияттардын ичинде тамсил тууралуу да ойлорун айтып отурду. Мисалы:1967-жылдагы «Кыргыз сатырасы» деген китебинде элдик тамсилдердеги образдарга токтолуп (15-16 беттер), «Сатира жоо бетинде» деген бөлүмдө Ж.Бөкөнбаевдин «Сагызган сактыгынан өлбөй суктугунан өлөт», «Кулаалы» деген тамсилдери тууралуу учкай сөз кылат, «Мыскылдуу күлкү күчөп» деген бөлүмүндө кыскача тамсил жанрынын спецификасына токтолуп, ошол кездеги кыргыз тамсилдери багытында жалпыланган ойлорун айтат. Сатира изилдөөчүнүн экинчи китеби «Кыргыз сатырасынын табияты» деп аталат жана мында жалпы сатиралык адабият тууралуу сөз кылганы менен тамсил жанры жана тамсилчилер жөнүндө дээрлик кеп болбойт. «Кыргыз сатырасынын айрым маселелери» деген китеби тууралуу да ушундай пикирди айтууга болот. Тамсил жанрына арналган жалгыз монография кыргыз адабият таануу илиминде «Тамсил сыры» деген ат менен жарык көрдү.

Ырас, Х.Бапаевдин тамсил жанрын изилдеген эмгеги өз мезгилинде жанрдын спецификалык белгилерин ачып берип, айрым тамсилчилердин чыгармачылыгы боюнча пикир айткандыгы менен маанилүү болгон. «Кыргыз адабияттаануу илими жана сыны» деген китепте «...бул китеп кыргыз тамсил жанрынын сыры, табияты, коомдук турмуштагы жана адабияттагы ээлеген орду туурасында кенири маалымат берген бирден бир эмгек»²¹, -деп баалаганы менен азыркы күндүн талбынан караганда анын бир

¹⁶ Бапаев Х. Тамсилдеги символикалык образдар // Ала-Тоо, 1962, №12, 122-бет.

¹⁷ Бапаев Х. Кыргыз сатырасы. Ф. 1967, 88-б.

¹⁸ Бапаев Х. Кыргыз сатырасынын табияты. Ф.1971, 144-б.

¹⁹ Бапаев Х. Тамсил сыры. Ф., 1974, 124-бет.

²⁰ Бапаев Х. Кыргыз сатырасынын айрым маселелери. Ф., 1981. 132-б.

²¹ Жакыпбекова А. Халил Бапаев /Кыргыз адабияттаануу илими жана сыны. 2 томдук, Бишкек, 2005, 360-б.

кемчиликтери, жетишпей калган жактары байкалбай койбойт, дейт К.Исаков. Алар төмөнкүлөр:

Биринчиси, Х.Бапаевдин «Кыргыз сатирасы», «Кыргыз сатирасынын табияты», «Тамсил сыры», «Кыргыз сатирасынын айрым маселелери» деген китептеринде бир китептеги ойлор, даяр сүйлөмдөр, бөлүмдөр башка китептеринде да ошол-ошол бойдон кайталана берет.

Экинчиси, «Тамсил сыры» китебинин ичинде тамсилдерге анчалык тиешелүү болбосо да, тамсилдин чегинен чыгып фельетон, жанымта, сатиралык ангеме, сатиралык ыр (Мисалы: М.Алыбаев «Ак чүч») деген сыяктуу чыгармаларды анализдөөгө ооп кетет.

Үчүнчүдөн, автор өз мезгилиндеги партиялык идеологиянын туткунунан чыга албайт, бул же тигил көрүнүшкө марксисттик-лениндик эстетиканын позициясынан караймын, таптык жактан баа беремин деп отуруп, кээ бир мыкты тамсилдерден саясий айып тапса, тескерисинче, көркөмдүк жагы ортосаар, бирок саясий мааниси бар тамсилдерди көкөлөтүп мактап туруп алган.

Төртүнчүдөн, изилдөөчү кыргыз тамсилин, кенири типологиялык байланышта, жок дегенде ошол кездеги Орто Азия элдеринин ушул жанрдагы чыгармалары менен байланыштырып кароого жетише алган эмес.

Бешинчиден, бул китеп кыргыз тамсилинин 1970-жылдарга чейинки абалы менен гана чектелген, Х.Бапаевдин «Тамсил сыры» монографиясындагы жогорудагыдай өксүктөр К.Исаковдун бул теманы кайрадан колго алышына түрткү болду. Х.Бапаевде чыгармалардын аттарын санаптоо, тарыхый фактылар менен көркөм кубулуштарды байланыштыра албоо, талдоолорунан синтезге келе албоо мүнөздүү. Айрым ойлору, талдоолору ошол ошол бойдон бир китептен экинчи китепке көчүп жүрүп отурушу улам кийинки китептери адабиятчыны өргө жетелеп отуруунун ордуна, бир эле жерди кайра таптоо менен чектелип калган²².

Ушундай проблемалардан келип чыгып, биздин ишибиздин максаты да мына ушул ой-пикирлерди жалпылоо, салыштыруу жана анализдөө болуп саналат.

Тамсил жанрынын бир катар проблемалары «кыргыз Крылову» аталган М.Борбугуловдун эмгектеринде да каралган. Ондон ашык тамсил жыйнактарын жазып, XX кылымдагы кыргыз тамсилчилеринин көч башында турган практик-автор ошол эле кезде тамсил теориясына да кайрылып, «Элдик тамсилдер»²³ деген макаласын жазган. Ал макалада эки учурда өзгөчө белгилөө маанилүү: биринчиси, Чыгыш адабиятындагы тамсилдин пайда болуп, алардын кыргыздарга таралуу жолунун көрсөтүлүшү; экинчиси,

²² Исаков К. Тамсил: жанрдын генезиси жана эволюциясы. Бишкек-2008, 46-бет.

²³ Борбугулов М. Элдик тамсилдер / Адабий-сын макалалар. – Ф., 1975, 73-99-б.

элдик тамсилчилердин Тоголок Молдонун иштеп чыгуу, жазма адабияттагы тамсил жанрына жакындатуу аракеттеринин ички технологиялары.

Адабиятчы тамсил тууралуу теориялык ойлорун студенттерге окуган дарстарында жана окуу китептеринде²⁴ андан ары улантат. «Адабият теориясында» М.Борбугулов мындай деп жазат: «Тамсил ...мурда кыргыздын кара сөз түрүндөгү айбанаттар жөнүндөгү жөө жомокторунда учураган. Биздин замандын III-IV кылымдарында пайда болуп, «Калила менен Димна» деген ат менен араб тилине которулган индустардын «Панчатантра» («Беш китеп») деген жыйнагынын айрым мотивдердин кыргыздын оозеки чыгармачылыгынан тапса болот. Мисалы, «Мышык, Чычкан» деген аллегориялык сюжеттеги арамза сопу Мышыктын чычкандарды алдашы. Орто кылымдагы парсы акыны Убайд Закани ал мотивде «Мышык жана Чычкан» деген аллегориялык поэма жазган, анын кыргыз тилинде эркин айтып берген түрү элдин оозунан жазылып алынган. Мен кызматынды кылып берейин, Мышыктан куткарып кал деп Чычкан жалынганда Арстандын тоготпой коюшу, анын өзү тузакка түшүп калганда Чычкан мурдагысын эсине салышы менен текеберлик айыпталат. Кылычка таандык деп жүргөн «Бүркүттүн тою», же «Буудайыктын тою» деген чыгармада, элдик сюжеттик чыгарманын негизинде жазылган Тоголок Молдонун «Куштардын ангемеси», «Каркыра менен Турнанын достугу», «Иттин доолдай тиктирем дегени», «Уй жана музоосу» ж.б. дегендеринде да каймана маани бар. Казак, татар адабияты аркылуу Крыловдун «Эшек менен Булбул» аттуу тамсили менен таанышып, анын сюжети менен образдарын пайдаланып, ырчылык өнөрдүн салтына салып кайра жазган. Лакапка айланган Эзоп (б.з.ч. VI-V к), Федр (б.з.ч. I к), андан кийин Лафонтен, Крылов тамсил жанрын өнүктүрүшкөн²⁵.

Кыргыз адабиятында реалисттик тамсилдин принциптерин өздөштүрүүгө Р.Шүкүрбеков, М.Алыбаев алгачкы аракеттерди жасашкан. Азыр тамсил толук укуктуу жанр катарында калыптанып жана өнүгүп жатат» Демек адабиятчы-тамсилчинин жыйынтык ою боюнча тамсилдин реалисттик принциптери XX кылымдын 2-жарымына гана Р.Шүкүрбеков менен М.Алыбаевдин алгачкы аракеттеринен улам келе баштаган.

Тамсил жанрынын теориялык малыматтары бир катар сөздүктөрдө кыскача берилет жана аларды жанрды изилдеген эмгектердин катарына киргизүүгө бул эмгектердин формасы, багыты (сөздүк, түшүндүрмө сөздүк) мүмкүнчүлүк бербейт. Кыргызстандагы орус адабиятчылары да тамсил жанрынын спецификалык өзгөчөлүктөрүн ачып берип, дүйнөлүк адабияттагы тамсил таалимин көрсөтүп, кыргыз тамсилчилерине практикалык жардам берген. Бул жагынан 60-жылдардын ортосундагы Е.Озмителдин «О национальном

²⁴ Борбугулов М. Адабият теориясы. Окуу китеби. –Б., 1996, 446-447-б.

²⁵ Исаков К. Тамсил: жанрдын генезиси жана эволюциясы. Бишкек-2008, 48-бет.

своеобразии юмора и сатиры» деген баяндамасынан башталган изилдөөлөрүн М.Рудовдун «Особенности современного басенного стиха» аттуу докладынын тезистерин, «Рождение жанра.Традиции И.А.Крылова и киргизская басня» аттуу макаласы орус тамсилчиси И.А.Крыловдун биздин улуттук кыртышка кандай болуп келгендигин, анын башатында кимдер тургандыгын,кайсыл мезгилде кайсы тамсилдер которулгандыгын жана ошол тамсилдер конкреттүү авторлордун (Тоголок Молдо, Р.Шүкүрбеков, М.Борбугулов, М.Турсуналиев) чыгармачылык жактан калыптанышына кандайча таасир эткендигин көрсөткөн кызыктуу изилдөө.

Кыргыз эл тамсилдери атайын изилдөөгө алынып, жомоктордун ичинен тамсил жанрына ылайык келгендери иргелип өзүнчө «Кыргыз эл тамсилдери» деген китептин чыгышы 1985-жылга туш келди. Бул китеп аябай кечигип чыккандыгына карабай (ага чейин дээрлик фольклордук жанрлардын көбү атайын китеп-хрестоматия түрүндө басылган эле) фольклористикадагы көнүл буруучу окуя болгон. Ж.Мусабаева түзгөн жана баш сөз жазган бул китеп²⁶ жана ал жыйнакка кирген тамсилдерди жыйноочу тууралуу А.Токомбаеванын «Каюм Мифтаков» деген илимий-популярдык очерки тамсил таануучулар жана фольклор үйрөнүүчүлөр үчүн гана маанилүү болбостон маданий мурастарды изилдөө багытында да белгилөөчү эмгектер болду.

«Кыргыз эл тамсилдерине» 31 чыгарма кирген, айрым тамсилдердин варианттары да берилген, кайсыл тамсил кайсыл жерден, ким тарабынан, кимден жазылып алынгандыгы, биринчи жолу качан, кайсыл китептерге басылгандыгы көрсөтүлүү менен айрым чыгармалар биринчи жолу ушул китепке кирген. Баш сөзүндө Ж.Мусаева элдик оозеки тамсилдердин келип чыгышын айбанаттар жөнүндөгү жомоктор менен тыгыз байланыштырып,ал оюн аргументтер менен далилдөөгө аракет кылат, элдик тамсилдердин кыскалыгына карабай кыргыз тамсилчилигиндеги Тоголок Молдонун орду таамай көрсөтүлөт.

Ж.Мусаева элдик тамсилдер азыркы учурда (совет мезгилинде дегени –К.И) да чыгып, алардын табияты бир топ башкачараак болгонун, т.а.образ системасында, композициялык курулушунда өзгөрүүлөр болгондугун айтып, ага бир мисалды төмөнкүдөй келтирет: «Алсак, «Сагызган кантып сайрады » деген тамсилде сагызган талга конуп алып, иштеп жаткандарга карай: «Ишинер жүрүп жатабы?» деп сурайт.

Андан ары:

Уккула деди улуксунуп,

Шакылыктап кулпуруп,

Чийбаркыттан халат берем баарына,

²⁶ Кыргыз эл тамсилдери. Түзгөн Ж.Мусаев. Ф., 1985, 124-бет.

Тукабадан көйнөк берем жарына,-

Деди дагы учуп кетти сагызган. Тамсилдин айтайын деген ою айкын:

«Ишсиз ишмер» жетекчиден табылат,

Өзү болсо көлөкөгө жашынат.

Терең билбей эмгекчинин тагдырын,

Кабинеттен карап туруп чамынат.

Элдик тамсилдердеги ашкере сак жана сугалак кишинин образын чагылдыруучу сагызган Совет доорунда жаралган элдик тамсилдерде жасалып-түзөнгөн, сырты жалтырак, ичи калтырак, жалганды жалтанбай сүйлөгөн айрым кур дүрмөт чарба жетекчилеринин образын берүү үчүн пайдаланылган» Адабиятчы совет доорундагы бир тамсил тууралуу баш сөздө кыскача комментарий бергени менен китепке андай тамсилдердин тексттин киргизген эмес. Жыйнактын көлөмүнүн өтө эле кичинелигинен (4,5 басма табак) улам элдик тамсилдерибиз тууралуу кенири картинаны бере албагандыгы түшүнүктүү, ушундай эле памирлик кыргыздардын элдик фольклорун жыйноочу тилчи диалектолог Ж.Мукамбаев да «Эл ичи-өнөр кенчи» аттуу китебинде Тажикстандагы кыргыздардын тамсилдеринин тексттин сунуш кылган. Тилекке каршы, «Эл адабияты» сериясындагы 30 томдукка элдик тамсилдер томунун кирбей калышы өкүнүчтүү.

Кыргыз профессионал сатира өнөрүнүн ар тараптуу кенири өнүгүүсүнө элдик куудулдар менен чечендердин, ырчы-жомокчулар менен калк тарыхын баяндаган санжырачылардын да түздөн-түз таасири тийгендигин айтпай кетүүгө болбойт. Окуу куралынын биринчи бөлүмүндө (главасында) ошол элдик мүнөздөгү сатиралык элементтердин көркөм функциялары, коомдо ээлеген орду жөнүндө айтылып, анда «Манас» эпосундагы күлкү менен мыскылдын маани-мазмуну да манасчы С.Орозбеков айткан вариант боюнча талданды. Мындан кыргыз элиндеги күлкү өнөрү кылымдар бою оозеки чыгармачылыктын баалуу башаттарынан азыктануу менен улам доор алмашкан сайын өз боюн ондоп-түздөп олтуруп биздин күндөргө жеткендигин, демек, элдик күлкү өнөрү менен жазма профессионалдык сатиранын карым катышына жагымдуу жагдай, чыныгы чыгармачылык шарт түзүлгөн деп айтсак болот. Кыргыз элиндеги Алдар Көсөө, Апенди жөнүндө айтылган уламыш-аныздар, андан кийинки Жоошбай, Куйручук (Кудайберген) Карачунак, Кочкорбай, Бекназар, Шаршен өндүү эл куудулдарынын чыгармачылыгы да бул ой-пикирлердин далили болмокчу. Экинчиден, кыргыз сатирасынын 60-жылдардан кийинки мезгили жөнүндө бул окуу куралында эң алгач ирээт сөзгө алынып отурат. Мында негизинен айтылуу Райкан менен Мидинден кийинки байсалдуу чыгармачылык жолду улашкан кийинки калемгерлер: М.Турсуналиев, Ж.Алыбаев, А.Кыдыровдордун чыгармачылыгынын урунттуу жактары атайын сөзгө

алынды. Демек, кыргыз сатирасынын 60-жылдардан кийинки адабий-эстетикалык көркөм дүйнөсү адабият таануу илиминде окуу куралы болуп эми гана атайын сөзгө алынууда.

Ошондой эле кайсыл бир жазуучунун жалпы чыгармачылыгына талдоо берүү учурунда ошол автордун тамсил жанрындагы табылгалары тууралуу да сөз болот, мисалы: С.Искендерова «Жоомарт Бөкөнбаевдин чыгармачылыгына фольклордун тийгизген таасири» деген макаласында өзү изилдеп жаткан автордун чыгармачылыгына элдик оозеки чыгармачылыктын таасирин ачып берип жатып, ал көрүнүштүн тамсилдердеги абалын айтып өтөт. Сонку жылдардагы көзгө басар иштердин бири Г.Э.Мамасалиеванын «История восприятия басенного наследия И.А.Крылова в Кыргызстане» деген темада кандидаттык диссертация коргошу жана анын негизинде чакан китепче чыгарышы болду. Бирок бул иш түздөн түз кыргыз тамсилин изилдөөгө багытталган эмес, анткени менен эмгек улуу орус тамсилчисинин адабий-эстетикалык көрөнгөсүн кыргыз акындары кандайча өздөштүргөндүгүн ачууга аракет кылгандыгы менен кызыктуу.

Казак сатирасынын жана анын ичинде казак тамсилинин табияты боордош элдин бир катар окумуштууларынын диссертациялык эмгектеринде, монографияларында көп жактуу изилденди, ага А.Мусаевдин докторлук диссертациясын жана анын китебин өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө болот. Ошондой эле бул багытта казак окумуштуусу Т.Кожакеев эки монография жаратты²⁷.

Орус жана боордош элдердин адабиятчылары тамсил жана ага байланыштуу жанрлар, алардын тили, тамсилдерди окутуу боюнча бир катар диссертациялык эмгектерди жазышты. Ушул эле багытта китептер жарык көрдү.

Жогорудагыдай изилдөө иштерин анализдеп, жанрдын өзгөчөлүгүн ачып берүү ушул темада изилдөө жүргүзүүгө түрткү берди. Боордош элдердин тамсил изилдөөчүлөрү негизинен бардыгы эле тамсилдер өз элдеринде оозеки формада жашагандыган жана профессионалдык тамсилчиликтин пайда болушунда, калыптанышында алар чон мааниге ээ экендигин белгилешет, ошол эле кезде орус тамсил өнөрүнүн, эн биринчи кезекте И.А.Крыловдун күчтүү таасири тийгендигин моюнга алышат.

²⁷ Кожакеев Т. Сатира жана доор. Монография. Алматы, 1997, 190-бет.

II БӨЛҮМ. ЭЛДИК ТАМСИЛДЕРДИН ТАРЫХЫЙ ТАМЫРЫ, КОММУНИКАЦИОННАЯ ФУНКЦИЯСЫ, СЮЖЕТИ ЖАНА ПОЭТИКАСЫ.

2.1. Тамисл жанрынын башаты. Молдо Кылыч.

Кыргыз эли оозеки чыгармачылыгы аябай өнүккөн эл катары дүйнөлүк маданият таануучулар тарабынан эбак эле таанылган. Улуттук руханий маданиятында фольклор дүйнөдө көлөмү жана мазмуну жагынан тендешсиз «Манас» эпосунан тартып, жалгыз саптуу макал-лакаптарга чейин камтыйт. Ошол улуу дөөлөттөрдүн катарында элдик тамсилдер да орчундуу орунду ээлейт.

Тамсил жанры менен эл биринчиден, бул же тигил жаныбарга, өсүмдүккө, буюмга ж.б. нерселерге карата антипатиясын, симпатиясын билдирсе; экинчиден каймана ой айтуу маданиятын өздөштүргөн; үчүнчүдөн, элдик комикалуулук тууралуу түшүнүгүн көрсөткөн. Ошол эле кезде тамсилдер элдик педагогикалык чоң милдетти аркалап, жаштарды гумандуу, адептүү болууга тарбиялаган.

Кыргыз фольклорун алгачкы жыйноочулардын бири К.Мифтаков элдик оозеки чыгармачылыкты классификациялоодо тамсилди өзүнчө жанр катары эсептеген жана «тамсил» термини киргизилген. Ушул термин жана жанр кийин К.Рахматуллиндин, М.Богданованын, Т.Саманчиндин, Т.Байжиев менен З.Бектеновдун кыргыз эл оозеки чыгармаларынын түрлөрүн, тектерин, жанрларын классификациялоо боюнча эмгектеринде колдонулган²⁸. М.Рудов «тамсил» деген термин менен аталган жанрдагы чыгармалардын генетикалык башаты эпостордон жана жаныбар тууралуу жомоктордон чыга тургандыгын айтуу менен, булар өтө көп экендигин, алардын бир тобу Илимдер Академиясынын Кол жазмалар корунда сакталып тургандыгын айтып, аларды орусча жазган макаласында «басня» деп атабай, кыргызча термин менен «тамсил» деп берет жана кыргыз адабиятында жанрдын өнүгүшү XX кылымдын 50-жылдарынан соң гана байкаларлык өскөндүгүн белгилейт.

²⁸ Токомбаев А. Каюм Мифтаков. Илмий-популярдык очерк. Ф.1991.

Бирок муну менен кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгы тамсилдерсиз өнүккөн деп айтууга болбойт. Тамсил - элдик оозеки чыгармачылыкта кадимкидей тараган, кадимкидей эл арасында ооздон оозго айтылып жүргөн жана профессионал адабияттын тамсил жанрынын пайда болушуна, өнүгүшүнө өз көмөгүн көрсөткөн жанр болгон деп айтууга толук негиз бар. Каюм Мифтаков 1923-жылы 15-августта Талас районунун Жайылган-Арал айлында жашаган Эркебей Бердибай уулунан жазып алган, УИАнын Кол жазмалары корунда (200-инв., 409-б.) сакталып туруп, кийин китептерге киргизилген. «Түлкү, Чапкене, Ташбака-үчөөнүн эгин экени» деген прозалык түрдөгү тамсилди карап көрөлү: Түлкү, Ташбака, Чапкене - үчөө дос болуп эгин эгет. Анан алар маакулдашып Түлкү жыргап жайлоого кетет да, Ташбака эгин багып калат. Чапкене ал эгинди жыйноого шайланат. Эгин бышып даяр болгондо жайлоодон келет да, эптеп амал кылып, муну бөлбөй убара болбой, чуркаша коёлу, ким биринчи чуркап келсе, аштыкты ошол алсын дейт. Анан алар маакулдашып, бир жерге барып, ошол жерден үйүлгөн эгинге чейин чуркамак болушат, ошол учурда Чапкене шарт Түлкүнүн үстүнө жабышып алат. Түлкү биринчи чуркап келет, ага жабышып алган Чапкене секирип түшүп, эгиндин үстүнө чыгат да: «Мен келгенге бир саат болду, аштыктын үстүнө чыгып алып, Сизди качан келет деп, карап турганымчы» деп коёт.

Байгени ошентип Чапкене алат²⁹.

Көрүнүп тургандай чыгарма толук түрдө тамсил жанрынын талаптарына ылайык келет. Анда элдик комикалуулук бар, мисалы, алдаймын деген Түлкүнүн кайра өзүнүнмыш болушу. Экинчиден, аллегориялык образдар аркылуу адамдардын мүнөздөрү-ачкөздүгү сыңалып жатат. Үчүнчүдөн, элдик идеал боюнча ар дайым эмгек жогору коюлуп, иштемчилдик адамдардын негизги он сапаты катары бааланып келет. Мында да жалкоо Түлкү жайлоолоп жүрүп, даяр оокатка тап койгон кезде элдик эстетика, этика боюнча өз жазасын алат.

Кайсыл элдин бай фольклордук салттары болсо, ошол элдин жазма адабиятынын старттык аянтчасы ишенимдүү жана бекем болорун, тамсилдердин терең тамыры фольклордун, анын ичинде жомоктордун, макал-ылакаптардын топурагына көмүлгөнүн, байыркы гректерде, римдиктерде жана индустарда эң бай элдик оозеки чыгармачылык болгону үчүн тамсилчилер ошол жактан чыккандыгын тамсил иликтөөчү Н.Степанов адилет белгилейт³⁰. Кыргыз тамсилчилиги,

Тоголок Молдонун тамсилдери да түпкү башаты кыргыз фольклорунун ошол гүлазыктарынан даам татып тургандыгы үчүн эл тарабынан окумдуу жанрга айланган.

²⁹ Кыргыз эл тамсилдери. Түзгөн. Ж.Мусаева. Ф., 1985, 12-бет.

³⁰ Исаков К. Тамсил: жанрдын генезиси жана эволюциясы. Б., 2008. 62-бет.

Кыргыздар арасында элдик идеалдар ар дайым демократиялуу болгон, азчылыктын көпчүлүктү башкарып алуусун караламан калк айыптаган, эл түзгөн жомоктордо адептүүлүк аягында женишке жетишип, эл тараптагы каармандар эл бийлеп калган. Мындай сүймөнчүлүккө жетишүү үчүн анын адамдык сапаттарында-чынчылдык, тапкычтык, боорукердик, күрөшүүчүлүк ж.б.он касиеттер болушу керек деп эсептешкен. Кыргыздар балдарын атайын эрдиктин идеалдарына тарбиялашкан, аны үчүн аларды тайманбас, коркпос, эр жүрөк, алгыр, шамдагай кылып өстүргөн, анткени алардын жоокерчилик заманы, көчмөндүк турмушу, тоо арасындагы катаал климаттык шартты мына ошондой жашоо образын күтүнүүнү талап кылган. Ошол жашоо-тиричилигинде кыргыз эли ар дайым жаратылышка байкоо салып, кайсыл жаныбарлардын кандай сапаттары бар экендигин өтө терең жана ар тараптуу өздөштүргөн. Бул билим-тажрыйбалары тамсилдерди жараттууга чон жардамын көрсөткөн.

Кыргыз элдик тамсилдериндеги каармандар тоолуу элдин курчап турган фаунасы менен флорасын терең өздөштүрүүнүн гана көрүнүшү эмес, ошолорду адам мүнөздөрү менен жуурулуштуруунун да, символдоштуруунун да, көркөм параллель түзүүнүн да эң сонун үлгүсүн демонстрациялай аталат.

1923-жылы Талас өрөөнүнөн Майрык Алтыбай уулунан К.Мифтаков менен С.Сооронбаев жазып алып, биринчи жолу 1937-жылы чыккан кыргыз адабиятынын хрестоматиясына киргизилген «Төө, Аюу Түлкү, Карышкыр, Жолборс, Козу жана Улак» деген тамсил менен толук таанышып көрөлү: «Жетөө биригип, жан багабыз деп, дос болуп, жайлоого чыгышат.Төө, Козу, Улак-үчөө чөп жеп, жакшы семиришет.Аюу,Түлкү, Карышкыр, Жолборс-төртөө эчтеме таба алышпай ачкадан жүдөп, арыкташат. Бир күнү Түлкү айтат:

-Баарыбыз бирдей ачкадан өлүп калбайлы, Улак менен Козуну союп жейли, -дейт.

-Баары макул болушуп, Улак менен Козу экөөнү эки күн союп жешти.

Дагы бир күнү Түлкү:

-Минтип жүрүшүбүз болбойт экен,Төөнү дагы союп жейли,-дейт.

Анда Жолборс:

-Төө биздин төрөбүз болсо, аны кантип союп жейбиз,-деди.

Анда Түлкү:

-Эбин тапсам Төөнү мен соёюн,-деди.

Түлкү Төөнүн жанына барып, ары жагына бир чыгып, бери жагына бир чыгып ойноп туруп, бир даалайдан кийин:

-Төө аке, Төө аке, айып көрбөсөнүз, тиги акелерим сени көктөмдөгү кырк козуга союп жеп, көктөмдө кырк козуну чогултуп беребиз деп жатышат.

Анда Төө:

-Сөзүнөргө туруп мени суу кылбай жыйып берсенер болду. Сойсонор, сойгула,-деди.

Түлкү менен Карышкыр соё баштады.Төөнү өлтүргөн соң Түлкү ичине кирип алып, ич майын бүт жеп чыкты. Анда Карышкыр:

-Сен жылтырап жеп чыктын, мен ачка каламбы?-деди.

Түлкү:

-Кудай аткыр, мына муну жегин,-деп, өпкө-боорун алып берди.

Карышкыр :

-Тең жегенди тенирим сүйүптүр, тең жебегендин кепини күйүптүр деп, теңин Түлкүгө берип, Карышкыр өпкө-боор жеп оозу башын бүт кан кылып алды.Түлкү сууга жуунуп тазаланып алды.

Бир кезекте Жолборс менен Аюу келди. Эtti бөлүштүрө баштады.

-өпкө менен боор кана?-деп сурады.

Карышкыр Түлкүнү карады.

Түлкү :

Үңүрөйгөн жаман,өзүн жеп алып мени карайсын,-деди.

Карышкырды Аюу, Жолборс экөө куп кетти.

Аюу менен Жолборс келгенче, Түлкү эттин баарын катып алды. Тиги экөө кайтып келди.

-Эт канекей? - деп сурашты

Анда Түлкү:

-Мени жей электе мынтып чыр кылып жатасынар, - деп, Төө туруп кетип калды, - дептир.

Аюу менен Жолборс каңгырап кала берди.

Түлкү Төөнүн этин жашырып жей берди.

Бир күнү Жолборс:

-Түлкү балам, сен эмне жеп жүрөсүн?-деп сурады

Түлкү:

Ачка болгонумдан ичеги-карынымды чубап жеп жатам, деп жооп берди.

Жолборс менен Аюу:

Өлбөйт бекенсин?-деп сурады.

-Өлбөйт ...Абдан таттуу болот экен, -деп Түлкү жооп берди.

Ичеги карынынан чубап жейбиз деп Аюу менен Жолборс да өлдү. Карышкыр менен Түлкү калды.

Түлкү бир күнү Карышкырды издеп бара жатса жолго бирөө капкан салып коюптур. Капкандын жанында бир кесим семиз койдун куйругу турат. Аны Түлкү алып жей албай турса, ангыча Карышкыр келип калат.

Түлкү :

-Карышкыр аке, мына бул куйрукту сага койдум, -деди.

Карышкыр карап туруп:

-Анда капкан бар го?-деди эле, Түлкү:

-Сакалдуу деп сага койсом, кудай алган жаман, жебесен өзүм жеймин, -деп качыра турган болгондо, Карышкыр Түлкүдөн мурун алып жейин деп капканга түшүп калды.

Куйрукту Түлкү ала коюп, сугунуп жеп жиберди.

Түлкү :

-Жат,бөрү аке, жабышып, капкан менен кабышып, эртең менен болгондо ээси менен табышып, -деп желе-жорто жүрүп кеткен экен »³¹

Жогорудагы кыргыз эл тамсили дүйнөлүк адабияттагы уникалдуу көрүнүш, мынча көп каарман бир гана кыргыз фольклорундагы тамсилдерде кезигет. Көлөмдүүлүгү жагынан «Манас» эпосу Гиннес китебине киргендей эле бул тамсил да көп карман (7) катышкандыгы жагынан Гиннес китебине киргизүүгө мүмкүн. Көбүнчө тамсилдерде бир же эки каарман катышса үч каарман катышкан тамсилдер өтө сейрээк (А.Д.Кантемир «Ястреб, Павлин, Сова», В.И.Майков «Сорако, Галка и Соя», Г.Р.Державин «Медведь, Лисица и Волк», И.И.Дмитриев «Петух, Кот и Мышонок», «Осёл, Обезьяна и Крот», «Амур, Гиен и Смерть», И.А.Крылов «Лебедь, Щука и Рак»), ал эми төрт каарман катышкан тамсил бирин-экин гана (Эзоп «Ат,Өгүз,Ит жана Адам», А.Е.Измайлов «Лебедь, Гусь, Утка и Журавль»). Кыргыз тамсилинде болсо бир эле учурда жети каармандын образынын негизги белгилери, башкы сапаттары ачылып берилет.

Ырас, жогорудагы чыгармада тамсил соңунда берилүүчү мораль жок, андан моралды тамсил угуучу же окуучу өзү чыгарып алышы керек. Тамсил жаныбарлардын бейнесин кейиптештирет.

Мисалы:

Төө - мээнеткеч («чөп жеп жакшы семирет»), баарынын төрөсү, аңкоо, кенкелес, ой жүгүртүүсү жок, ишенчээк («Сөзүнөргө туруп мени суу кылбай жыйып берсенер болду. Сойсонор, сойгула, -деди»)

Аюу - арамза («эчтеме таба алышпай ачкадан жүдөп арыкташат»), ишенчээк (Түлкүнүн сөздөрүнө ишениши акылы жок, дабдыр (өз карынынын өзү чубап жеп өлүшү).

³¹ Кыргыз эл тамсилдери. Түзгөн. Ж.Мусаева. Ф., 1985, 13-15-бет.

Түлкү - жеткен куу, митайым, ачкөз, алдамчы, жеке өзүн баарынан жогору коюп, керт башынын камын ойлогон тапкыч, амалкөй, айлекер, шылуун.

Карышкыр - жалкоо, жатып ичер жанбакты, акылы аз, ишенчээк, кара күчүнө таянган кекчил.

Жолборс - ишенчээк, акылы толук эмес, жанбакты жалко, каардуу, жаман ою жок.

Козу - мээнеткеч, алсыз, бечера.

Улак - өз күнүн өзү эптеп көргөн ал күчү жок макулук.

«Төө, Аюу, Түлкү, Карышкыр, Жолборс, Козу жана Улак» деген тамсилдеги каармандардын баштапкы жаныбардык сапаттары негизинен жогорудагыдай. Бирок алар куду эле конкреттүү бир адамдардын, турмушта жашап жүргөн эшматтардын, ташматтардын, акматтардын терисин алып, өздөрүнүн терисин алардын терилеринин ордуна чаптап жармаштырып алышкан. Каармандар куду адамдар сыяктуу жашайт, сүйлөйт, а түгүл накта элдик белгилерди алып жүрөт. Тамсилде элдик фольклорго мүнөздүү жорго сөздүүлүк («Тең жегенди тенирим сүйүптүр, тен жебегендин кепини күйүптүр», «Жат, бөрү аке, жабышып, капкан менен кабышып, эртең менен болгондо ээси менен табышып» ж.б.) ыктуу колдонулуп, тамсилдик каармандарынын речин эл арасынан чыккан чечендердин речине жакындатып турат.

Сакалдуу деп капкандагы этти Түлкүнүн Карышкырга сунушташы, «ич май», «кесим куйрук» түшүнүктөрү да этномаданий айдыңдан гана келип чыгуучу, толук кыргыз адамынын гана жашоо-тиричилиги менен байланышкан көрүнүштөр, булардай Түлкү менен Карышкырларды европалыктар мынчалык түшүнө бербейт, алардын кыргыз адамын аллегориялап тургандыгын андаганыбызда гана чыгарманын тамсилдик маанисин туура кабыл алган болобуз. Чыгармадагы диалогдук речтер да Түлкү-Адам деген образды ачып берүүгө кызмат кылат.

Жогорудагы тамсил бир аз башка варианты «Түлкү, Жолборс, Аюу, Карышкыр» деген ат менен «Кыргыз эл жомокторуна» жана «Айбандардын достугу» деген ат менен 30-томдук «Эл адабияты» сериясынын «Балдар фольклору» деген 20-томуна (Балдар фольклору. «Эл адабияты» сериясы. А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында 20-т) да кирген. Ушундай эле элдик тамсилдерге да, жомокторго да анча-мынча гана өзгөрүүлөр менен кирип жүргөн чыгармалар биртоп, мындан биз тамсилдер менен айбанаттар тууралуу жомоктордун өтө жакындыгын, алардын айырмасын адабиятчы-фольклористтер өздөрү да ажырата албай калгандыгын түшүнөбүз.

Жаныл Мусаева түзгөн «Кыргыз эл тамсилдери» деген китепке бардыгы болуп 31 тамсил кирген, алар XX кылымдын 20-40-жылдарынын аралыгында жазылып алынган, булардын бир тобу Тоголок Молдонун тапшырган кол жазмаларынан алынгандыктан

аларды жазгыч акын өзү да иштеп чыккан деп айтууга болот. Негизи элдик тамсилдердин качан, кандайча пайда болгондугун аныктоо кыйын, жомоктор жана макал-ылакаптар сыяктуу эле фольклордун байыркы жанрларынын бири экендигин божомол менен айтуу мүмкүн. Жогорудагы китепке кирген элдик 31 тамсилдин каармандары -Түлкү (11 тамсилде), Карышкыр-3, Аюу-3, Эчки-(Улак)-3, Кой (Козу), Арстан, Торгой, Уй (Торпок), Мышык, Ит, Каркыра -2 ден Чапкене, Ташбака, Кыргый, Үкү, Карга Төө, Жолборс, Турумтай, Сагызган, Теке, Эшек, Булбул, Чиркей 1 ден тамсилде башкы каарман катары катышат. Демек кыргыздар тамсилдеринде өздөрү жакшы билген жана күнүмдүк турмушунда кездешкен жаныбарлардын образына кайрылган. Улуттук өзгөчөлүк дал ушул нерсе менен байланышат, мисалы, Чочко, Рак, Чиркей, Аары, Кандек, Таранчы, Көпөлөк, Өрдөк, Каз, Ак куу сыяктуу жаныбарлар орус тамсилчилеринин чыгармачылыгында кеңири учураса, индиялыктарда Пил, Маймыл, Жылан, Крокодил сыяктуу каармандар арбын кездешет. Мал жандуу эл болгондуктан кыргыз элдик тамсилдеринде малдар жана алардын душмандары - жырткычтар, алгыр куштар - тамсилдердин башкы каармандарына айланышкан.

Жогорудагы «Кыргыз эл тамсилдери» китебине кирген чыгармалардын башкы каармандары бир гана жаныбарлар болбостон Жер, Уйгак, Булут да алардын каармандарына айланган. Жыйнактын түзүүчүсү Ж.Мусаева мындай бир адилет пикирин айтат: «Кайманалуулугу жана жыйынтыгы чыгарманы накта тамсилдердин катарына кошуп турган менен жалпы сюжеттик курулушу, баяндалышы кадимки элдик жомоктордун архитекtonикасын элестетет. Ошондуктан элдик оозеки тамсилдер менен танышканда, азыркы профессионал жазма адабияттагы тамсилдердин закон ченем менен мамиле кылбастан элдик поэзиянын өзгөчөлүктөрүнүн, оозеки чыгармачылыкта жанрлар аралык белгилүү бир тартипке баш ийген бузулбас чектердин болбостугун эске алуу керектигин айта кетүүбүз керек»³².

Элдик тамсилдер тууралуу айтканда кыргыз балдар адабияты боюнча изилдөөчү М.Түлөгабылов алардын структурасында эки нерсе –биринчиси, моралдык мотивдердин, экинчиси, туюнтмалуу материалдар болорун айтып өтүп, төмөнкүдөй пикирин билдирет: «...элдик тамсилдерде моралдык мотивдер да (адамды ар кандай терс жактардан оолокаттып, жакшы гана сапаттарга жетектеген үгүттөр), туюнтмалуу материалдар да (адамдын кара күчтүн ар кандай зомбулугуна каршы турууга чакырган кыйынтмалуу көрсөтөмөлөр) тийиштүү денгээле жеткилең учурайт. Моралдык мотивдер адаттагы кадыресе адамдардын өзүндөгү кулк-мүнөз, жорук-жосундар аркылуу берилсе («Зар менен Мээр», «Ата сөзү», «Жомарттык»), туюнтмалуу материалдар көбүнесе ар кандай

³² Кыргыз эл тамсилдери.Түзгөн. Ж.Мусаева. Ф., 1985, 13-15-бет.

айбанаттардын, макулуктардын көркөм элестери аркылуу айгинелеген аллегориялык типтүү образдарда берилет. Ж.Мукамбаев Тажикстанда жашаган кыргыздардан жыйнап келген тамсилдер «Бөдөнө», «Торгой», «Чымчыктын эси жок балапаны», «Жылгыз Аюу, көп Түлкү», «Бир Мышык бир Чычкан», «Карышкыр менен Коён», «Куш менен Алма» деп аталат, булардын бардыгы карасөз түрүндө болуп бирөөсүндө («Карышкыр менен Коён») гана 18 сап ыр аралашат.

Ж.Мукамбаев жыйнаган тамсилдердин бир айырмачылыгы чыгарманын сюжети баяндалып бүткөн соң жомоктук мотив, өзгөчө Чыгыш элдеринин чыгармаларында кенири тараган концовка («Ошондон кийин ...болгон экен») учурайт. Мисалы: «Бир Мышык бир Чычкан» деген тамсилди окуп көрөлү:

«Бир күнү Мышык Чычканга мейман болуп барыптыр. Анан экөө жөн турбай табышмак айта башташыптыр.

Адегенде Мышык айткан экен:

-Тап-тап этет, астынан кербен өтө, ал эми Чыке?

-Ал элгек (элек-К.И) менен ун.

-Эми мен айтайын:

-Аттан өйдө, иттен пас, ал эмне Мыке?

-Ал ээр.

Дагы мен айтайынчы:

-Жылт этет, жоголуп кетет, таба албасан эсин кетет, ал эмне Чыке?

-Ал ийне, Мыке.

Эми мен айтайынчы деп Чычкан оозун ача бергенде «пышш» этип чүчкүрүп жиберип, менин ичтейимди ачып таштадын. Сени жебесем, дыкынапас (демим кысыла) болуп кетээрмин дейт да, аны лып сугунат.

Ошондон кийин : «Мейманындын алдында мышыгыңды «пышш» дебе» деген сөз тараптыр³³. Мында аллегориялык образдар катары Мышык менен Чычканды алат, турмушта бул эки макулук бир олтурушу, бирге даам татып, бирине бири конокко барышы, анан калса деги эле алардын бирине бири табышмак айтышуусу деги эле мүмкүн эмес, бул жомоктук ыкма, ошол жомоктук кармандар каймана образ болуп, адамдарды туюнтуп калат, бечара, алсыз адам Чычкан аркылуу, күчтүү, адилетсиз жана ташбоор адам Мышык аркылуу туюнтулат.

Же дагы бир тамсил «Бөдөнө» деп аталат. Анын сюжети боюнча эки бөдөнө бир бытпылдыктап жыргайлычы деп, эмнеден коркмок элек, бир күн бирибиздикине, бир күнү бирибиздикине конок болуп жүрөлү деп баатыр болуп сайрай баштайт.

³³ Мукамбаев Ж. Эл ичи - өнөр кенчи. Ф., 1982, 136-141-бет.

Ангыча как төбөдөн бир кыргый куш өтүп калат, жанагы мактанып жаткан эки бөдөнөнүн бирөө кан кусуп, бирөө жүрөгү чыгып өлө жаздап ар кай жерге качат. Тамсилдин аягы «Ошондон кийин өз ишинин өтөсүн коргоп жүрүп аткарган жандар «бөдөнө» болуп аталышат дешет» деген жыйынтык-кеп менен аяктайт.

Элдик тамсилдерде катуу сын, же өтө күлкү келтирген окуя жок, болгону жаныбарлардын өзүм билемдиги, мактанчаактыгы, келесоолугу, анкоолугу, дарданпоздугу, амалкөйлүгү ж.б.сапаттары жумшак юмордун күчү менен тыншоочунун алдына тартылат. Дал ошол «жумшак юмордо» күлкү жатат. Ал эми күлкү-бул көркөм өнөрдөгү комикалууулук, эстетик Ю.Боревдин пикири боюнча: «Искусстводогу комикалууулук ар дайым өзүнө жогору даражадагы сынчыл башталмаларды камтыйт; күлкү-сындын күчтүү эмоционалдык эстетикалык формасы». Кыргыз эли дал ошол сындын күчтүү эмоционалдык эстетикалык формасын адамдарды, өзгөчө жаштарды тарбиялоо үчүн пайдаланышкандагы менен дүйнөлүк тамсилчиликтин салттарын туура өздөштүргөндүгүн айгинелет.

МОЛДО КЫЛЫЧТЫН КЫРГЫЗ ТАМСИЛЧИЛИГИНИН БАШАТЫНДАГЫ РОЛУ.

Молдо Кылыч жөнүндө сөз кылганда анын чыгармачылыгы дээрлик отуз жылдан ашык «кара сандыкка» салынып, ал тууралуу кеп кылууга да, жарыялоого да мүмкүн эместигин эскерте кетүүгө тийишпиз. Дал ошондуктан кыргыз сатирасын изилдөөчүлөр, өзгөчө тамсилчилигибиздин башатын антарып көргөндөр бул ири фигураны аргасыздан атап кетишкен, көрсө да көрмөксөн, билсе да билмексен болушкан. Мунун өзү кыргыз тамсилчилигинин тарыхын туура эмес көрүүгө, деги эле улуттук адабиятты бөксө түшүнүүгө алып келген.

1860-жылы туулган Тоголок Молдонун элдик аллегориялык чыгармаларды жазма формага келтирип, иштеп чыккан китептери («Балдар жомоктору», «Жер жана анын балдары») эң алгач 1939-жылы чыккан болсо (ага чейин 1925-жылы жаңы турмуш тууралуу «Насыят» деген ыры 24 бет китепче болуп Москвадан басылган), 1866-жылы туулган Молдо Кылычтын алгачкы китеби «Кыссаи зилзила» деген ат менен 1911-жылы чыгып, андан соң 1925-жылы «Тамсилдер» деген баш сөзүн Базаркул Даныяр уулу жазган китепке аллегориялык поэмалары («Канаттуу», «Буудайык», «Буудайыктын тою»)

киргизилген. Ошентип кыргыз жазгыч акындарынын ичинен эң алгачкы жарык көргөн аллегориялык чыгармалар Молдо Кылычка таандык болуп эсептелет жана «тамсил» деген сөз - адабияттын термини катары да ошол мезгилде келип киргендей. Ырас ал «тамсил» деген термин кийинки «басня» деген маанисин толук туюндура алган эмес. Бул чыгармаларда кийинки басня сыяктуу аллегориялык образдар, сюжеттүүлүк болгону менен жалпы мазмуну жана формасы И.А.Крыловдун тамсилдериндей эмес эле, алар жаныбарларды адамдарга кийиптештирген элдик поэмалар, дастандар сыяктуу болгон. Бирок дал ошол аллегориялык дастандар кийинки классикалык маанидеги тамсил-баснянын жаралышына өбөлгө жараткан. Дал ошондуктан да Молдо Кылычтын чыгармачылыгын изилдөө - кыргыз тамсилинин тарыхын изилдөөчүлөр үчүн аттап кетпей турган, сөзсүз кайрыла турган зарыл да, кызыктуу да учур, өзүнчө сөз кылууга татый турган кубулуш.

Молдо Кылычтын чыгармачылыгынын ичинде биздин темага байланыштуу кайрыла турган эки чыгармасы бар, биринчиси-«Канаттуу», экинчиси - «Бүркүттүн тою». Мындай караганда эки чыгарманын ортосунда эч кандай байланыш жок болуп көрүнгөнү менен дыккаттык менен окуган киши экөөнүн ортосундагы кандайдыр бир жакындыкты сезет. «Канаттуу» бул аллегорияланбаган, жаныбарлар, тагыраагы, канаттуу куштар тууралуу таза орнитологиялык маани-мазмундагы поэма, «Бүркүттүн тою» болсо канаттуулар аллегориялык образга өткөрүлгөн, канаттууларды да, алар аркылуу көбүнчө адамдарды туюнтурган, атайын ошол максат көздөлгөн, тамсилдик башаттагы чыгарма. Акын өзү да «Канаттуу» поэмасынын соңунда мындай деп жазат:

Азырынча басамын

Сөз аягын мен гарып.

Кече берсе кечүүнү

Чалчык болот булганып.

Сүйлөй берсе чеченин

Тантык болор уялып.

Кызыл тилди сайратпай

Азыноолак туралык.

Азырынча агайын,

Канаттууну коёюун

Эрмек болуп силерге

Бүркүт тоюн жазайын³⁴

³⁴ Молдо Кылыч. Казалдар. Түз. О.Сооронов. Ф., 1991, 96-бет.

Ошонго караганда Молдо Кылыч жан-жаныбарларды сүрөттөп атып, аларды адамдарга окшоштурган, табияттын бул эки макулугун бири-бирине катар койгон, ассоциациялаган, атайын адамдарга сабак болсун үчүн аллегориялык мазмун берген. «Бүркүттүн тою» ушул максатта, ушул ой жүгүртүү формасында жаралган. Молдо Кылычтын билимдүүлүгүн көрсөткөн дагы бир факты - анын колунан окуп чыккан Ишенаалы Арабай уулу 1911-жылы казак, кыргыздардын биринчи окуу китеби- «Алиппени» жазган. Уфа (Эфе) шаарындагы Медресе «Галияда» окуган шакирттери (демек Молдо Кылычтын бир нече окуучулары) устатынын китебин 1911- жылы Казан шаарынан «Кыссаи зилзала» деген ат менен чыгарып берген. Галия медресеси тууралуу педагогика илимдеринин доктору, профессор А.Осмонкулов 1981-жылы басылган «Уфа тарыхында» (195-б) мындай маалыматтар берилген: «Усмания», «Галия», «Хакимия» жана «Хусанияда» 580 шагирт окуган. Алардын ичинде 1906-жылы ачылган «Галия» медресесинин даңкы өзгөчө чоң болуп, жогорку мусулман окуу жайы катарында («Гали»-арабча «жогорку») татар, башкыр жана Россиядагы башка мусурман элдеринин агартуу тармагында орошон чоң ролду аткарган. Анда ислам динине байланыштуу сабактар менен катар алгебра, геометрия, физика, химия, тарых, география, табият тануу, орус тили, татар тили жана адабияты, педагогика менен гигиенаны окутуу жагы жакшы жолго коюлган. Медресенин физика, химия кабинеттери жакшы жабдылып, китепканасы бай болгондуктан, анын шагирттери илимий-методикалык китептер менен катар татар, орус, араб, турк тилдеринде чыккан газета-журналдар кенири пайдаланылган.

Молдо Кылычтын чоң аталары Темир тукумунан бир топ билимдүү, атактуу урпактар чыккан, мисалы: Үркүнчүнүн уулу Кудайберген Османаалы Сыдык уулунун айтуунда «экинчи Адисон» болмок экен, чымчыкка чымчык алдырган, аргендин добушун башка бир нерсеге көчүрө турган (балким нота го?), он төрт кыл менен керемопон добушуна жакын күүлөрдү ойлоп чыгарганын; Карасай деген уулунан тараган Жакып дегени ажы болгон, Абыр деген уулунун баласы Нарынкул Уфадан Медресе Алияны 1914-жылы 15-апрелде бүтүп келген; Шадыкан дегенинин бир уулу Бектен да ажы болгон; Ыбыке деген уулунан тарагандардан да Канат дегени ажыга барган, атактуу киши эле, анын уулу Ыскак да 1914-жылы 21-апрелде Медресе Алияны бүтүрүп келген.

Молдо Кылыч ушундай укум-тукуму менен атактуу болуп калбай, «сабаттуунун тунугу», «машфур» шайыр (акын) (И.Арабаев) болгон. Ал илимий-диний сабатын Жумгалдан Баян деген кишиден ачып, кийин Чүйдө Мамбеталы жана Ак Молдо, Закир калпа дегендерден улантат.

Молдо Кылычтын чыгармачылыгын изилдөөчүлөр анын билимдүүлүгүн жогору баалап гана калбай, кыргыз жеринин фаунасын жана флорасын өтө мыкты биле

тургандыгын, эмпирикалык деңгээлде ботаник жана зоолог болгондугун айтышат. Казалчы Сары Өзөн Чүйдүн 73 жаныбарын атайт жана ал аркылуу булл аймактын флорасынын жалпы өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүгө аракет кылат. Ушунун фактынын өзү эле, б.а., 143 өсүмдүктүн, 73 жаныбардын мүнөздөлүшү Молдо Кылычтын аллегориялык образ жаратууга ар тараптан даярдыгы жогору экендигин айганелеп турат.

Молдо Кылыч «Канаттуу» поэмасы аркылуу оозеки адабият менен жазма профессионал адабияттын көпүрөсүндө туруу менен жаныбарлар тууралуу казал менен кыргыз тамсилчилигинин башаты болгон аллегориялык поэмалардын да көпүрөсүндө турган. Бул поэмада канаттуулардын жараткандан бүткөн жашоо турмушу, табияттын алдуу алсызын, амалдуусу амалсызын басып жейт деген идеялар көрүнүп, жаныбарлардын жай турмушу канткен менен адамдардын турмушуна окшоштурулат, тамсилдик мани изделет, чыгарма аллегориялык тондо болгону менен анда дал ошол жаныбарлар жашоосу менен адам жашоосун байланыштырар көрүнөө да көрүнбөс да майда сызыктар жаткансыйт.

Канаттуулардын көктөгү айкашы, табияттагы орду аллегориялык чыгарма үчүн чийки материал болду, эми аларга адам кейпин кийгизүү гана зарыл, аны үчүн тамсил жанрына келүү керек. Канткен менен 480 саптан турган бул чыгармада Молдо Кылыч тамсилдик маани-мазмун жаратуу максатын койгон эмес, жөн гана куштар дүйнөсүнө сапарга чыккан да, андан канаттуу куштар тууралуу чыгарма жазып, белгилүү бийиктикти багындырып, сөз жок, ийгиликтүү кайткан.

«Канаттуулар» азыркы түшүнүктөгү тамсил болгону менен, каармандар аллегориялык сапаттарга толук өтпөгөнү менен аллегориялык белгилерин анча-мынча көрсөтө калат³⁵.

Молдо Кылыч «Канаттуулар» казалынан соң ошонун изи менен «Бүркүттүн тою» («Буудайыктын тою» деп да аталат) деген поэмасын жазган. Демек мында «ар уруктун баарысы эрки менен болгондо» деген саптар менен эле адамдар коому эске келет. Ошол эле кезде булбулдун чечендиги, бүркүттүн баатырлыгы да жаныбарлардын адамдардын сапатын (чечендигин, баатырдыгын) алып жүрүшү менен мүнөздөлүп, окуя адам коомуна жакындаштырылышынан алдын ала кабар айтат. Той ээси бүркүт жагалмайды кабарчы кылып, чабарман катары жиберет.

Ал жеткенин алдырып,
Канаттуунун баарына,
Кату бүлүк салдырып.
Жагалмайды жиберди,
Жалпы чоңдун баарына

³⁵ Исаков К. Тамсил: жанрдын генезиси жана эволюциясы. Б., 2008, 86-бет.

Үкү куштун жакшысы,
Бабырган куштун бакшысы,
Бары келсин деп айтты,
Бүркүт батыр улугу.

Мындай караганда булар кадимки эле жаныбарлар, алардын табиятындагы адам аңдап-билген, адам көрүп жүргөн сапат-белгилери мүнөз-аракеттери, бирок ошол кезде алардын сапат-белгилери, мүнөз-аракеттери адамдарга окшотулуп калган, турмуштагы адам-карчыга, адам-турумтай, адам-үкү, адам-ылаачын, адам-ителги, адам-кыргый...деп кете берет. Кеткен сайын жаныбарлар турмушу менен адам турмушунун кеңдиги, масштабдуулугу ачыла берет.

Ошентип тойдун камы көрүлө баштайт. Реалдуу турмушта бүркүт деген жаныбар мындай той кылбайт, андай чакыруу, тойго андай кызмат кылуу деги эле канаттуу куштарга мүнөздүү эмес, ушундай болсо неге анан булл чыгарма жазылды деген суроо туулат. Мунун тамырын Тазабек Саманчин тартып көрүп мындай дейт: « «Бүркүттүн тоюнун» жазылыш тарыхы мындайча болгон. Чоң аш-тойлордогу болгон салтанаттарды жазгын деп, Кылычка бай-манаптар тарабынан айтылат (Бул жөнүндө «Зилзаланын» аяккы бетине жазылган). Бирок Кылыч ал ишти кылган эмес. Ал чынчыл акын болгондуктан, бай-манатардын аш-тойлорундагы салтанатты мактай алган эмес. Кайта аларды какшыктап, күлкүгө айландырып, тойдун калың элгекелтирген бүлүгүн сатира жолу менен көрсөткөн»³⁶

«Бүркүттүн тоюнун» негизин элдик чыгарма түзүп, Молдо Кылыч анны иштеп чыккан сыяктанат. Булл жерде белгилей кете турган нерсе – эң алгачкы учурда эле чыгарма «тамсил» деп аталган, бирок ал классикалык маанидеги «басня» - «тамсил» болгон эмес, кыргыз оозеки адабиятынан келип чыккан тамсил катары түшүнүлүшү керек.

Албетте, булл чыгарманы И.А.Крыловдун тамсилдериндей критерий менен кароого болбойт, бирок анда кыргыз классикалык тамсил жанрынын алгачкы башаттарын – адамдын жашоо-турмушун каймана мааниде берүүнүн көрүнүштөрүн ачык көрөбүз жана ушул жагынан Молдо Кылычты кыргыз тамсилчилигинин башаттарында турган жазгыч-акын деп айтууга милдеткербиз.

³⁶ Исаков К. Тамсил: жанрдын генезиси жана эволюциясы. Б., 2008, 90-бет.

2.2. Тоголок Молдонун элдик тамсилдерди иштеп чыгуудагы чеберчилиги.

Кыргыз адабиятында тамсил жанрынын пайда болушу тууралуу сөз кылганда эң алгач Молдо Кылыч менен бир катарда эле Тоголок Молдонун ысымын да атоого болот. Тоголок Молдо биринчи тамсилчи эмес, муну менен анын баа-баркы төмөндөп кетпейт. Анын «Үркөр, үркөр топ жылдыз», «Каак, каак каргалар», «Турумтай», «Торпогум», «Балдар ырлары» аттуу ырлары, «Каркыра менен Түлкү», «Бөрү менен Түлкү», «Бөдөнөнүн Түлкүнү алдаганы», «Эшек менен Булбул», «Итин доолдай тиктирем дегени», «Уй менен музоосу», «Төөнүн арызы» деген тамсилдери ж.б. жомоктору, поэмалары акынды балдар адабиятынын туруктуу өкүлү жана астейдил күйөрманы катары дагы бир жолу ордун бекемдеп турат. Мындай караганда, бул чыгармалар ар кандай жанрларда жаратылган, жанрдын өзгөчөлүгү боюнча ар бири өз алдынча каралып, иликтөөнү талап кылган чыгармалар катары туюлганы менен, баарын бириктирип, чогуусу менен караганда өзүнчө бир логикалык ырааттуулукту туюндурган, системалуу өнүгүү процессин көрсөткөн көркөм туюндуруунун биримдиги катары кабыл алынышы керек. Жадагалса, фольклордук элементтерден куралган адабий жомоктордон тамсилдерге, алардан сатиралык ырларга, андан поэмаларга карай өнүгүп отурган көркөм туундулар Тоголок Молдонун бүтүндөй бир чыгармачылык жолунун өнүгүү этабын көрсөтүп турат. Дал ошол фольклордук элементтер ошол эле кезде Тоголок Молдонун жазгыч акындык жана фольклор чыгармаларын жыйнап, аларды иштеп чыгуучулук кредосун аныктап, аны төкмөлөрдөн да, профессионалдардан да бир кыйла ажыратып турат. Мындай дегенибизге анын тамсил жанрында иштеши айгине көрүнүш болуп саналат, ал элдик жомоктордун «айбанаттар эпосторунун» традициясын жалпы дүйнөлүк тамсилчилик менен айкалыштыра билген.

М.Борбугулов айткандай, Тоголок Молдонун «Куштардын аңгемеси», «Каркыра менен Турнанын достугу», «Итин доолдай тиктирем дегени», «Уй менен Музоосу» ж.б. дегендеринде каймана маани бар. Казак, татар адабияты аркылуу Крыловдун «Эшек менен Булбул» аттуу тамсили

менен таанышып, анын сюжети менен образдарын пайдаланып, ырчылык өнөрдүн салтына салып кайра жазган.

Тоголок Молдонун чыгармачылыгына мүнөздүү дагы бир көрүнүш менен «Куштардын аңгемесин» талдоо учурунда кездешебиз. Чыгарма классикалык маанидеги типтүү тамсилдерге салыштырмалуу аябай эле көлөмдүү, бул жагынан аны тамсил-поэма деп атоого болот. Тоголок Молдонун аңгеме курган куштары бир карасаң кадимки эле

канаттуу куштар, ар биринин куштук, жаныбарлык белгиси, адамдар менен мамилесине, айда-зиянына, өңү-түсүнө, сайраган-турганына карап ар биринин мүнөздүү белгилери ачылып отурат. Акын жүздөй канаттуунун атын атоо менен аларды буга чейин адамзат ачып билген сапаттарын көрсөтөт. Ошол эле кезде алар панорамалык түрдө Тоголок Молдо жашаган замандын жалпы картинасын элестетет. Ар бир кушу, бир эле убакта куш, ошол эле убакта алар кейиптештирилген адамдар. Мисалы: Үкүгө карата «баласын таштап бул Үкү, Карчыганы багыптыр» деп айтылат, мындай адат куш катары үкү жаныбарга да мүнөздүү көрүнүш, ошол эле кезде турмушта мындай Үкү-адам да анча-мынча болсо да кездешет.

Тоголок Молдонун «Куштардын аңгемеси» менен «Жер жана анын балдары» деген чыгармаларын М.Борбугулов «аллегориялык поэмалар» деп атап, «буларды кандайдыр бир коомдук маселени көтөргөндүгү, же адамдардын жаман жактарын, кемчиликтерин сынга алгандыгы менен катар табигат таанытуучу, билгизүүчү мааниси да бар» экендигин белгилейт³⁷

«Куштардын аңгемесинин» алгачкы нускасы элдик оозеки формада айтылып жүргөн. Бирок анда али тамсилдик даражага өсүп жетпестен, канаттуулар жөнүндө түшүнүк берүүчү жөө жомоктун касиетинде болучу. Тоголок Молдо ал даяр сюжеттин негизин ошол учурдагы кыргыз элинин коомдук түзүлүшүнө карата кайра иштеп чыгат, канаттууларды бир бирден мүнөздөп адамдык жашыруун облик берет.

Тоголок Молдо «Куштардын аңгемесинде» XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында кыргыз эзилген элинин оор турмушун кеңири сүрөттөгөн. Чыгармада жырткыч куштардын жеми болгон канаттуулар экиге: боз куш, суу куш болуп бөлүнөт. Бул бөлүнүш кыргыз коомунда үстөмдүк кылып кылып келген уруу бөлүнүшү экенин түшүнүү кыйын эмес. Ар бир уруу өзүнчө эзилип жаткан. Бул эзилүүнү акын булбулдун сөзү менен берет:

-Кеңеш кылып кеп салам

Кебимди ук, журтум, - деп айтат.

Кырсык бизди торгоду

Жырткычтар бизди койбоду.

Четке чыккан жан болсо,

Бири да аман болбоду.

Адабиятчылардын пикирине караганда бул чыгарма – тамсил жанрындагы чыгарма. «Биздин оюбузча бул чыгарма али толук тамсилге өтө элек, анда аллегориялык маани болгону менен тамсилдик стиль сакталган эмес, жөн гана жаныбарлар тууралуу элдик

³⁷ Исаков К. Тамсил: жанрдын генезиси жана эволюциясы. Б., 2008, 100-бет.

жомоктордон классикалык маанидеги тамсилге өтө турган учурдагы өткөөл чыгармалар сыяктанат»³⁸

Тоголок Молдо классикалык маанидеги эл аралык түшүнүктөгү «басня»-тамсил жазган эмес десек, анын чыгармачылыгына адилет баа берген болобуз³⁹. Ал кыргыз адабиятына дүйнөлүк адабияттагы тамсилди алып келип колдонгон жана анын орун-очок алышына, калыптанышына, андан ары өнүгүшүнө өз үлүшүн кошкон калемгер. Анын мектеп программасында көп жалдардан бери окутулуп келе жаткан «Итин доолдой тиктирем дегени» аттуу тамсилин талдоого алып көрсөк. Мында классикалык маанидеги тамсилге мүнөздүү көрүнүштөрдүн бары бар: кыска сюжет, аллегориялык образ, адам менен жаныбарлардын окшоштугун так, даана тартып бере алуучулук, айбанаттардын диалогу, акырында кыска жана нуска мораль.

Жадырап жайнап жаз болсо,
Байга жалчы жүрөйүн.
Байдын коюн кайтарып,
Бир доолдай чепкен кейеин.

Турмуштагы адамдар арасында учураган жалкоолук, кенебестик, өз жанын өзү сыйлабагандык сыяктуу сапаттар кышында доолдай чапан тиктирем деп, бирок анысын жай келгенде унуткан Итин бейнеси аркылуу ачып берет.

Чепкен чыгып эсинен,
Керилип жатып алыптыр.
Жалкоонун жайы ушундай,
Жайкалып уйку салыптыр.⁴⁰

Тоголок Молдо – кыргыз тамсил жанрынын өнүктүрүүчү акын, албетте көп адабиятчылар атаганда ал баштоочу эмес, себеби ага чейин эле элдик тамсилдер, тамсилдешкен жомоктор калк арасында айтылып келген. Анын эмгеги эл арасында кара сөз түрүндө жашаган тамсилдик, аңыздык, жомоктук мазмунду ырга айландырып, анын тарбиялык, социалдык маңызын арттырган.

Молдо Кылыч менен Тоголок Молдонун тамсил чыгармачылыгын жалысынан элдик тамсилдерден аллегориялык поэмаларга жана алардан классикалык тамсилге карай эволюция катары түшүнүү керек.

³⁸ Исаков К. Тамсил: жанрдын генезиси жана эволюциясы. Б., 2008, 101-бет.

³⁹ Ошол китеп. 101-бет.

⁴⁰ Тоголок Молдо. Куштардын аңгемеси. Ырлар, тамсилдер, поэмалар. Ф., 1978, 28-29-бет.

КОРУТУНДУ

Кыргыз адабиятында тамсил жанры өзгөчө орунду ээлейт. Анткени тамсилдер жаш жеткинчектерди өз алдынча пикирлөөгө, жашоодо алдыга карай умтулууга, күрөшүүгө, жашоого үндөйт. Аларда адалдык менен арамдык, жакшылык менен жамандык жөнүндө күрөштөр берилет. Бул жактан алганда, балдарды ар тараптан тарбиялайт, жашоого өзгөчө көз менен кароого үйрөтөт.

Көп кырдуу турмушубузду чагылдыруунун адабий жанрынын бири тамсил болуп эсептелет. Болгондо да куйкалагыч оту, ачуу тили бар жанр. Тамсил адабияттын башка жанрларынан өзүнө таандык спецификалык өзгөчөлүктөрү менен айырмаланып турат. Анткени андагы катышкан «каармандар» прозадагы, драмадагы, поэзиядагы кадимки адамдар эмес, жаныбарлар, канаттуулар жана ар түрдүү предметтер. Булардын символикалык образы аркылуу турмушубуздагы ар түрдүү кемчиликтерди, адамдардын иш аракетиндеги жаман адаттарды аллегориялык түрдө сындайт.

Тамсил (Басня). Бир түрүндө, кээде проза түрүндө жазылган акыл-наасат маанисиндеги, көбүнчө аллегориялык образдар менен шөкөттөлгөн чыгармаларды тамсил деп аташат. Тамсилде камтылган персонаждардын образы сюжеттик окуялар, турмуштук кырдаалдар көпчүлүк басымдуу учурларда ар түрдүү жаныбарлардын айбанаттардын, жаратылыштык кубулуштардын түздөн түз катышуусунда каймана мааниде сүрөттөлөт. Бул жанрдын көркөмдүк бирден бир өзгөчөлүгү, ал ар дайым жыйынтыктоочу ыр саптары менен аяктайт. Ал ыр саптарында бүткүл тамсилдин идеялык мазмунуна сентенциялык, акыл-насаат иретиндеги поэтикалык корутунду берилет.

Жогорудагы белгилерден улам тамсилди дидактикалык адабияттын кичи эпикалык жанры, аягында мораль чыгарылган ыр түрүндөгү аңгеме же ырга келтирилген кара сөз деп атоого болот. «Тамсил» түпкүлүгү «адеп» деген тарбияны билдирүүчү маанидеги «адабияттын» ичинде туруп, ал таалим-тарбияны түздөн түз көрсөткөндүгү менен, эң соңунда нравалык мораль айткандыгы менен айырмаланат.

Мындай белгилери классикалык тамсилдин башка жанрдык белгилер башка бир катар чыгармаларга, мисалы: жаныбарларды, өсүмдүктөрдү, буюмдарды каарман кылып алышы жөө жомокторго, жомокторго да мүнөздүү, анда да алар адамдарга мүнөздүү сапаттарды алып жүрөт. Же болбосо чыгарманын аягында насаат-мораль чыгарышы кыргыз элинин

санат-насыят ырларына, өзгөчө макал ылакаптарына окшошуп кетишет, ал эми окуяны эпикалык тектин мыйзамдарына ылайык баяндоосу жагынан мифтерге, ангемелерге, эсселерге жакын. Сатыралык табияты жагынан анекдотторго окшоп кетет. Андай болсо тамсил жанрдык жактан башка бир катар адабий жанрларга интеграциялашып, алардын белгилерин өзүндө камтып турат деп айтууга толук негиз бар.

Өзгөчө белгилей кете турган жагдай катары кыргыз тамсилинин башатындагы Молдо Кылычтын салымы эбегейсиз зор мааниге ээ экендигин айтып өтпөй кетүүгө болбойт. Анын тамсилдери окурмандарды терең ойлонууга, туура тыянак чыгарууга үндөйт. Албетте, анын чыгармаларын И.А.Крыловдун тамсилдериндей критерий менен кароого болбойт, бирок анда кыргыз классикалык тамсил жанрынын алгачкы башаттарын – адамдардын жашоо-турмушун каймана мааниде берүүнүн көрүнүштөрүн ачык көрөбүз жана ушул жагынан Молдо Кылычты кыргыз тамсилчилигинин башаттарында турган жазгыч-акын деп атоого милдеткербиз.

Элдик тамсилдерди иштеп чыгууда Тоголок Молдонун салымы чоң. Ал кыргыз адабиятына дүйнөлүк адабияттагы тамсилди алып келип колдонгон жана анын орун-очок алышына, калыптанышына, андан ары өнүгүшүнө өз үлүшүн кошкон чыгаан калемгер. Бул инсан да өз учурунда тамсил жанрынын өсүп, өнүгүшүнө өзүнүн эбегейсиз зор салымын кошкон.

Жогоруда билдирилген пикирлерди жалпылап, төмөнкүдөй корутунду жасоого болот:

- Тамсил –ыр түрүндө да, болот, бирок азыр көбүнчө эркин ыр формасында жазылып жүрөт;
- Тамсил-баяндоо стилинде жазылган эпикалык тектеги чыгарма;
- Тамсил –сатыралык адабиятка кирет;
- Тамсил –сонунда адептүүлүккө чакырган, моралы айкын көрүнгөн адабияттын жанры;
- Тамсил –турмушту, адамдарды каймана формада чагылдырылат;
- Тамсилдин каармандары –жаныбарлар, өсүмдүктөр, ар кандай буюмдар болуп, алар адамча ой жүгүртөт, сүйлөйт жана башка аракеттерди жасайт ж.б кишилик сапаттарга ээ болот;
- Тамсилдерде адамдардын терс сапаттары жана коомдогу тескери көрүнүштөр шылдыңга алынып , ал нерселерге сын билдирилет;
- Тамсил –кыска болот.

- Молдо Кылыч кыргыз жергесинин фаунасын жана флорасын өтө мыкты билгендиги аллегориялык образ жаратууга ар тараптан даярдыгы жогору экендигин айгинелеп турат.
- Тоголок Молдо дүйнөлүк адабияттагы тамсил жанрынын салттарын улуттук сөз өнөрүбүзгө алып келүүгө аракеттенген сүрөткер.

ПАЙДАЛАНГАН АДАБИЯТТАР:

1. Каримов И.А. «Юксак маънавият – енгилмас куч». Тошкент, «Маънавият». 2009.
2. Бапаев Х. Кыргыз сатирасы. Фрунзе, 1967.
3. Бапаев Х. Тамсил сыры. Ф., 1974.
4. Бапаев Х. Тамсилдеги символикалык образдар. // Ала-Тоо, 1962, №12.
5. Бапаев Х. Кыргыз сатирасынын айрым маселелери. Ф., 1981.
6. Борбугулов М. Адабият теориясы. Окуу китеби. Бишкек, 1996.
7. Исаков К. Тамсил: жанрдын генезиси жана эволюциясы. Бишкек-2008.
8. Карымшаков С. М. Борбугуловдун жаңы тамсилдери. Ф., 1961.
9. Кожакеев Т. Сатира негиздери. Окуулук. Алматы, 1996.
10. Кыргыз эл тамсилдери. Түзгөн Ж. Мусаева Ф., 1985.
11. Кыргыз эл жомоктору. Түзгөн Т. Болчуров. Б., 1997.
12. Молдо Кылыч. Казалдар. Түзгөн. О. Сооронов, Ф., 1991.
13. Молдо Кылыч Иргелген казалдар. Ф. 1945.
14. Мукамбаев Ж. Эл ичи - өнөр кенчи. Ф., 1982.
15. Муратов А. Сууга да, токойго да бай эл хакастар. 2008.
16. Өмүрбаев М. Кыргыз элдик адабияты. /Кыргыздар. Түз. Жусупов К. Иманалиев К., 10 томдук, 3-т. Бишкек, 2004.
17. Танаев Т. Эпикалык жанрлар. 2-к., Ош, 1999.
18. Тоголок Молдо Ырлар жана поэмалар. Ф., 1944.
19. Тоголок Молдо Насыят. Ырлар, тамсилдер, поэмалар, жомоктор. Ф. Кыргызстан 1985.
20. Түлөгабылов М. Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы. Бишкек, 1991.
21. Хатамов Н., Саримсоков Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-узбекча лугати. –Тошкент, 1979.
22. Хомидий Х., Абдуллаева Ш., Иброхимова С. Адабиётшунослик терминлари лугати. –Тошкент, 1970.
23. Чыгыш эл адабияты: окуу курал. Түз., котор. Э. Эрматов. Ош, 2006.

